

इ.स. ३-४

आश्विन-पौष २०५६

सित. - विस., २००२

विश्व-संस्कृतम्

103

विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्
साधु-आश्रमः, होशियारपुरम् - १४६०२१ (पंजाब)

भारते आजीवन-ग्राहक-व्यक्तिभ्यः २०० रूप्यकाणि

भारते आजीवन-ग्राहक-संस्थाभ्यः ३०० रूप्यकाणि

वार्षिक-शुल्कम् : भारते ६० ₹)

वार्षिक-शुल्कं विदेशे 15 \$

आजीवनं विदेशे : 100 \$

अनुक्रमणी

रचनाकाराः	विषयाः	विधाः पृष्ठाङ्काः
	शाश्वती वाक्	१
डॉ० उदयनाथझाः 'ग्रशोकः'	मीमांसकाचार्यः खण्डदेवमिश्रः	लेखः २
डॉ० (श्रीमती) इन्दु शर्मा	वैदिक - वाङ्मये वनस्पतिविज्ञानम्	„ ९
डॉ० धर्मदत्त चतुर्वेदी	तत् केवलं संस्कृतम्	कविता १६
डॉ० देवनारायणझाः	बाणभट्टस्य काव्यशिल्पं	
	तस्य वृष्टिश्च	लेखः १८
डॉ० मिताली देव	वेदपुराणसम्बन्धनिर्देशः	„ २४
डॉ० शिवप्रसादो भारद्वाजः	मुकुन्दः	कविता ३४
डॉ० जी० शारदाम्भा	अद्वैतवेदान्ते शाब्दबोधं प्रति	
	आकाङ्क्षाबीनां कारणत्वम्	लेखः ३८
डॉ० आशिमा जोशी	भारतीय-संस्कृती स्वराज्यस्य कल्पना	„ ४२
डॉ० मङ्गलारामः	आचार्यमर्तृहरिमते शब्दानां	
	साधुःचासाधुत्वव्यवस्था	„ ४८
डॉ० वेदप्रकाशः 'वाचस्पतिः'	विचित्रं वर - चयनम्	कथा ५४
डॉ० वेदप्रकाशः 'वाचस्पतिः'	कालो न यातो, वयमेव याताः	„ ५७
डॉ० सरिता भटनागर	कालिदासकाव्ये निपात - प्रयोगाः	लेखः ६३
डॉ० वी० प्रसन्नाकुमारी	वररुचिः पत्रक्रीडो व	„ ६७
श्रीविमलेशझाः	व्याकरणशास्त्रे कर्मत्वसमीक्षा	„ ७२
देवशि कलानाथ शास्त्री	निर्णयन्तु भवन्त एव	सधुकथा ७९
डॉ० एस्० वि० रघुनाथचार्यः	नागार्जुनस्य प्रतीतप्रसमुत्पादशब्दः	लेखः ८५
श्रीतर्गसिंहः राजपुरोहितः	शाब्दबोधप्रक्रिया	„ ९३
डॉ० प्रादित्यनाथभट्टाचार्यः	वार्शनिकचिन्तनस्य समुत्थानबीजम्	„ ९९
देवशर्मा		

विश्व-संस्कृतम्

विश्वज्योतिः सदा शुभं संस्कृतं विश्वं आचरत् ।

साहित्यस्य सतः सिद्ध्या उदित विश्व-संस्कृतम् ॥

वर्षम् ३६ }	आश्विन - पौष २०५६ वि०	{ अङ्को ३-४
	सित०-दिसम्बर २००२ ई०	

शाश्वती वाक्

इमे सोमास्त इन्दवः सुतास्तौ

अधि ब्रुहिषि ।

तां इन्द्र सहसे पिब ॥

(ऋ० १. १६. ६)

यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ।

तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥

(श्वेताश्वतरोप० ६. १८)

ॐ शान्तिः ! शान्तिः !! शान्तिः !!

मीमांसकाचार्यः खण्डदेवमिश्रः

डॉ० उदयनाथभाः 'अशोकः'

श्रीसदाशिव-केन्द्रीय-संस्कृत-विद्यापीठम्, पुरी (उड़ीसा)

नव्यमीमांसकेषु मूर्द्धन्योऽयं पूर्वोत्तरमीमांसापारावारपारीण—
श्रीमदाचार्यखण्डदेवमिश्रः भाट्टदीपिका - मीमांसाकोस्तुभादिग्रन्थप्रणेता
प्राप्नोति जानन्ति हि सर्वे विद्वांसः। किन्तु कुत्र, कदा निवसतिस्मा-
यमाचार्यवरः इत्यस्मिन्प्रसंगे छान्तिरपि विद्यत एव। तथाप्यत्रायमवधेयोऽस्ति
यद् अयमात्मानं कोस्तुभे रुद्रदेवसूनुं कीर्तयति। भाट्टकोस्तुभ-भाट्टदीपिकावि-
ग्रन्थानां तालिकासु रुद्रदेवात्मज इति कीर्तनावस्य पिता सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः
आचार्यः रुद्रदेव इति स्फुटम् तदीयवचनैरेवावगम्यते। यथा—

शश्वद्वोद्यतरङ्गा विद्यागङ्गोत्तमाङ्गके यस्य।

श्रीरुद्रदेवसंज्ञं जनकं वन्दे सदा स्फूर्त्यै ॥

(मी० की० प्र० अ०)

परन्तु मिथिलामण्डलमण्डनायमानः श्रीमन्भूदेवापरनामकः भवदेवमिश्रः
खण्डदेवाचार्यस्याऽवरजोऽन्तेवासी चेति तदीयया विधिविवेकाख्यया
लघ्वीवृत्त्या प्रतीयते—

जनकं रुद्रदेवाख्यं खण्डदेवं गुरुं तथा।

प्रणम्य कुरुते लघ्वी मया भूदेवशर्मणा ॥ इति।

अनेन हि भवदेवाचार्येण भावनाविधेः मङ्गलपद्ये मिथिलां प्रति गृह्णी
अद्या प्रवर्तिता। यथा—

शिक्षा सर्वागमानां निखिलजनमनःपावनी कापि दीक्षा,

जानक्याजन्मभूमिः मम मनसि मनागात्मभावं विभर्तु।

अपि च— “इति मैथिलभूसुरमिश्रश्रीमहामहोपाध्यायरुद्रदेवसूनु-भवदेवशर्मणा
कृता भावनाविधिः समाप्ता। शाके १५७२ मागंशुक्लकावश्यां रवौ।” इति

पुष्पिकया तु इदमपि सूच्यते यत् खण्डदेवात्मजः भूवेवापरनामको भवदेवमिश्रः
मंथिलब्राह्मण आसीत्, यश्च १६५० ख्रिस्तवर्षे विद्यमानोऽपि आसीत् ।
अतो हि भूदेवस्य मंथिलत्वात्खण्डदेवस्यापि मंथिलत्वं सिद्धयति एव ।

भाट्टचिन्तामणिकारः महामीमांसको गागामट्टापरनामकः विश्वेश्वरभट्टः
खण्डदेवस्य गुरुरासीत् । स्वयं खण्डदेव एव भाट्टदीपिकायां प्रति-
पादयति—

विश्वेश्वरं नमस्कृत्य खण्डदेवस्सतां मुदे ।

तनुते तत्प्रसादेन संक्षिप्तां भाट्टदीपिकाम् ॥ इति ।

अत्र विश्वेश्वरपदं श्लेषेण विश्वेश्वरम् — काशीपुराधीश्वरम्,
विद्यागुरुं गागामट्टं च बोधयति, ईश्वररूपं गुरुं नमस्कृत्येति तदर्थः ।
अपरं च भाट्टतन्त्ररहस्यविश्वेश्वरोपज्ञस्तर्कपादीयः शाब्दबोधविचार एव
मूलमिति अवगन्तव्यम् ।

रसगङ्गाधरकर्तुः पण्डितराजजगन्नाथस्य पितुः पेरुभट्टस्य पूर्व-
मीमांसागुरुरासीदाचार्योऽयं खण्डदेवमिश्रित्यवगम्यते—

श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलब्रह्मविद्या प्रपञ्चः,

काणादी राक्षपादीरपि महितगिरो यो महेन्द्रादवेदीत् ।

देवादेवाध्यगीष्टस्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयम्,

शेषाङ्कप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्याधरो यः ॥

पाषाणादपि पीयूषं स्पन्दते यस्य लीलया ।

तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥

रसगङ्गाधरव्याख्यात्रा शान्दिकशिरोमणिना आचार्यनारेशभट्टेन
देवादेवेति पदस्य इत्थं व्याख्यानं कृतम्—‘अत्र एव शब्दः प्रसिद्धो, देवात्खण्ड-
देवात् एवेत्यर्थः’ एतेन पण्डितराजजगन्नाथस्य वरिष्ठसमकालिकोऽयम्
इत्यवगम्यते, पण्डितराजश्च यवनशासनारूढस्य ‘शाहजहाँ’ नामकस्य
विल्लीश्वरस्य सभां भण्डयति स्मेति ऐतिह्यविदाचक्षते ।

प्रभावलीकारश्च शम्भुभट्टः खण्डदेवमिश्रस्यान्तेवासी आसीदिति
प्रभावल्या सूच्यते— ‘धीखण्डदेवं प्रणिपत्य सद्गुरुमीमांसकस्वान्तसरोज-

भास्करम्' इति । प्रभावली चेयं खण्डदेवकृतायाः भाट्टदीपिकायाः व्याख्याष्वन्यतमा विद्यते । अस्यां न्यायसुधा-शास्त्रदीपिका-विधिरसायन-वेदान्तपरिभाषादिनिर्णयानां क्वचिद्वचिच् भाट्टदीपिकाया अपि खण्डन-मण्डनादिमुखेन सर्वेषां तत्पूर्वतनानां मीमांसाग्रन्थानां विमर्शः कृतः, अतोऽवगम्यतेऽस्याः प्रभावल्याः गाम्भीर्यम् । न हि भाष्याद्विपठनेनाऽपि तथा न्यायस्वरूपावधारणं भवति, यथा प्रभावलीसहितभाट्टदीपिकाध्ययनेनेति सार्वभौममतम् ।

खण्डदेवमिश्रस्य काव्यरचनाऽपि महती आकर्षिका भवति, तत्र रूपकालङ्कारेण प्रशंसन् स्वप्रणीतं कौस्तुभमणिं भगवते श्रीकृष्णाय उपाहरत् । यथा—

मीमांसाम्बुनिधिं प्रमथ्य सुदुर्हन्यायोच्चयैर्निजैरेः,

कृत्वा जमिनि सूत्रमन्दरममुं वेदं तथा वासुकिम् ।

यद्दालाहलसंज्ञमेव कलितं ग्रन्थान्तरं सज्जनैः,

श्रीकृष्णस्य तु भूषणाय स परं यः कौस्तुभाख्यो मणिः ॥ इति ।

अनेन पद्येन यत्र आचार्योऽयं ब्रह्मणवः प्रतिभाति, तत्रैव भाट्टदीपिकायाः मङ्गलाचरणेन शैवोऽपि । अतः खण्डदेवाचार्यः पञ्चदेवोपासकः स्मार्त एव आसीदिति अनुमातुं शक्यते ।

मीमांसाशास्त्रे कुमारिलभट्ट-प्रभाकरमिश्रयोः भाट्टमतं प्रभाकर-मतद्वयमपि समकालमेव लोके आविरासीत् । तथापि गुरुमतापेक्षया भट्टमतस्यैव आदरः प्रचारश्च बभूव । भट्टमतानुसारेणैव विद्वत्तल्लजैर्बहुवो ग्रन्था निर्ममिरे अयं च खण्डदेवाचार्योऽपि भाट्टप्रक्रियामेव व्युत्पादयामास । परन्तु खण्डदेवस्य नव्यमार्गं एव भूयान् समादरो दृश्यते । यथा सूत्राणां विषये स्वतन्त्रा व्याख्या कृता । भाष्यस्याऽष्टाविंशतिस्थलेषु, वार्तिकस्य च द्वाविंशस्थलेषु तत्तन्मतमुपेक्ष्य स्वातन्त्र्येण व्याख्या प्रवर्तिता ।

अत एव अयं खण्डदेवमिश्रः नव्यन्यायपद्धत्या मीमांसाशास्त्रस्य परिष्करणे प्रथमं स्थानमधिकरोति । तत्र तद्-विरचिता ग्रन्था अस्माभि-रूपलब्धा अध्ययनाध्यापनसम्प्रदाये प्रचलिताः — भाट्टमीमांसाकौस्तुभः (भाट्टकौस्तुभो वा), भाट्टदीपिका, भाट्टतन्त्ररहस्यं (भाट्टरहस्य) चेति इमे त्रय एव । एतेषु च त्रिषु ग्रन्थेषु भाट्टकौस्तुभो नाम ग्रन्थः जमिनिप्रणीतस्य दुरुहृतमबहुविचारगर्भः पूर्वमीमांसादर्शनस्य विस्तृतव्याख्यानरूपः प्रथमा-

ध्यायद्वितीयादमारभ्य अथवादाधिकरणप्रभृति तृतीयाध्यायबलाबलाधिकरण-
समाप्तिपर्यन्तः । अत्र शम्भुमट्टवचनमेव प्रमाणम्— “बलाबलाधिकरण-
समाप्तिपर्यन्तं स्वकृतेन कोस्तुभग्रन्थेन व्याख्यातार्था माट्टदीपिका” इति ।
तत्र द्वादशसु अध्यायेषु विचारणीयानामर्थानामावापोद्वापाभ्यां विचार्य
व्यवस्थापनमकारि । यथाऽत्र कोस्तुभे विषयविवेचनशैली दृश्यते, न तथा
अन्यत्र वर्तत इति, सर्वतो नवीनोऽप्ययं ग्रन्थः कोस्तुभः सर्वैः
समाधरणीय एव शास्त्रार्थविनोदरसिकैः ।

द्वितीयः माट्टदीपिकाख्यो ग्रन्थोऽपि प्रथमाध्यायद्वितीयादमारभ्य
द्वादशाध्यायपर्यन्तोऽष्टादशसहस्रग्रन्थात्मकः । तत्र सूत्रभाष्यवार्तिकशास्त्रदीपि-
कातिलकविधिरसायनप्रभृतिषु उक्ता अर्थाः सोपपत्तिकं तथैवावृताः
समर्थिताश्च । निर्युक्तिकाश्च निराकृताः । अत्र ग्रन्थे नव्यन्यायशैल्या पदार्थाः
परिष्कृता इति नापरोक्षमिव तद् ग्रन्थाध्ययनशीलानामिति । माट्टदीपिका-
वलम्बनेन यदि विविधविषयाणां प्रसङ्गे तुलनात्मकमनुसन्धानं क्रियते,
तर्हि महान् प्रबन्धः भवेदिति नात्र संशयलेशः । तथापि ग्रन्थकर्त्ता
आचार्यखण्डदेवो माट्टदीपिकाया असम्पूर्णतां स्वयमेवाऽभिधत्ते । यथा—

इतः प्राञ्चोऽखिला ग्रन्था न्यूनतादोषदूषिताः ।

इयमेकैव पूर्णाभूत् शास्त्रेऽस्मिन् माट्टदीपिका ॥

अत एव पेरिसूर्यनारायणशास्त्रिवर्यैः लिखितम्— “अत्र हि
आचार्यवर्णेण शब्दप्रयोगविषयेऽतीव कार्पण्यं प्रकाशितमिति सर्वविदितमेव ।”
इदं च कार्पण्यं ग्रन्थसमापनार्थमेव समावृतम्, न तु स्वभावेन ।
कोस्तुभस्यापरिपूर्णत्वात्तदाध्ययनस्यावश्यकता समजनि । नैयायिकादिशैल्या
बहुतरन्यायातिवेशादिना च पूर्वोत्तरपक्षव्यवस्थापनं दीपिकायां यत् कृतं,
तेन गम्यते— “मीमांसादिसर्वदर्शनसूक्तिस्वरूपा एव खण्डदेवाचार्या” इति ।
अपि च माट्टदीपिकाया आविर्भावात्पूर्वं माट्टदीपिकाया आद्यन्तविहीन-
त्वमासीदिति प्रतीयते—

अद्यावधि कृतिरेषाऽऽद्यन्तविहीनेति दीपिकाख्याऽऽसीत् ।

षोडशकलाभिरधुना परिपूर्णा माट्टचन्द्रिकात्वमगात् ॥ इति ।

सङ्क्षेपकाण्डव्याख्याता भास्कररायदीक्षितः माट्टचन्द्रिकायां निगदति ।

तृतीयस्य ग्रन्थस्य भाट्टरहस्यस्य रहस्यम्, भाट्टरहस्यम्, भाट्टतन्त्र-
रहस्यं चेति श्रोणि नानानि समुपलभ्यन्ते । तत्राद्यम् क्वाचित्कम्, यथा

सुधानिधौ 'रहस्ये' इति । द्वितीयं भाट्टरहस्यमिति चिद्वत्कुले प्रसिद्धम् । खण्डदेवान्तेवासी कविमण्डनः शम्भुसद्वोऽपि 'भाट्टरहस्ये पूज्यपादैश्वर्यमिति' निदिशति । परन्तु तृतीयमनाम ग्रन्थकृता आचार्यखण्डदेवमिश्रेणैव ग्रन्थोपक्रमे पठितम् — "रहस्यं भाट्टतन्त्रस्य विशदीकर्तुमीशमहे" इति तत्र भाट्टतन्त्र-रहस्यस्यैव भाट्टरहस्यमिति व्यवहारः प्रवर्तितो विद्वद्भिः लाघविकः इति प्रतिभाति ।

भाट्टरहस्यव्याख्यायां आचार्यपेरिसूर्यनारायणशास्त्रिणा लिख्यते यत् — "रहस्यं भाट्टतन्त्रस्येत्युक्तिमात्रेणास्य ग्रन्थस्य नाम 'भाट्टतन्त्ररहस्य'-मित्यर्थो न लभ्यते, किन्त्वस्य 'भाट्टरहस्य'मित्येव, भाट्टदीपिकाव्याख्याने पण्डितलोके च तेनैव नाम्नाऽस्य प्रसिद्धिः । अन्यथा भाट्टदीपिकाग्रन्थोऽपि भाट्टतन्त्रदीपिकाशब्देन व्यवहियते ।" वस्तुतस्तु भारतीयानां शास्त्रेषु शाब्दबोधप्रक्रियाव्युत्पादनं नाम मुख्योऽवयवः, येन विरहितं तच्छास्त्रं सम्पूर्णमेव न भवतीति विदुषां समाजेषु महती प्रथा समजनि । एनमेवावयवं पुरस्कृत्य न्यायशास्त्रे व्युत्पत्तिवादशक्तिवादप्रभृतयो, व्याकरणशास्त्रे व्याकरणभूषणसारलघुभञ्जुषादयश्च शाब्दबोधव्युत्पादनकताना ग्रन्थाः पण्डितसूक्तंभ्यः व्यवचिषत् । परन्तु मीमांसाशास्त्रे न तादृशो ग्रन्थो प्राचीनमीमांसकैर्निरमायि । तेन मीमांसाशास्त्रं तादृशबोधग्रन्थरूपावयवकल्पे पूर्णं न जातम् । अतो हि आचार्यखण्डदेवो 'भाट्टरहस्य' नामकशाब्दबोध-प्रतिपादकग्रन्थनिर्माणेन शास्त्रस्य पूर्णतां प्रापयामास ।

वृत्तिकारमतनिरूपणादसरे आचार्यशश्वरस्वामिना प्रत्यक्षादीनि अनुपलब्धिपर्यन्तानि षट्प्रमाणानि निरूपितानि । तदेव पुरस्कृत्य महा-मीमांसको गागाभट्टः सूचीकटाहन्प्रायेण शब्दविषये बहुवक्तव्यत्वावन्ते शब्दखण्डविचारं प्रवर्तयामास तथा च भाट्टचिन्तामणिनामकं ग्रन्थमपि प्रणिनाय । स च ग्रन्थो जैमिनिसूत्रार्थविहरणरूपो द्वादशाध्याय्योऽस्तीति प्रसिद्धिः । तदेव मूलं मनसि निधाय गागाभट्टस्यान्तेवासी आचार्यखण्डदेवमिश्रो भाट्टतन्त्ररहस्यमिति नामकं शाब्दबोधविचारात्मकं ग्रन्थरत्नं प्रणीतोत् । यत्र धात्वर्थोऽऽख्यातार्थलकारार्थप्रातिपदिकार्थसुवर्थ इति पञ्चविधयाः प्रत्यपाविषत् ।

जैमिनेविमलसूक्तिषु मग्नं शुद्धिमाप विमलां मम चेतः ।

प्रीतिमेतु नृहरेः पदपद्मे येन जन्मनिवहो न पुनः स्यात् ॥

इत्यनेन भाट्टदीपिकाया अन्ते भणितम् । प्रभावलीविमर्शनाय-
मव्यवगम्यते (प्र० पृ० ४१४) यत् अनेनाचार्येण शास्त्रान्त-
रेष्वपि 'श्रुतितात्पर्यचन्द्रिका' आदयो ग्रन्थाः प्रणीताः, परं नोप-
लभ्यन्ते तेऽद्यापि ।

खण्डदेवमिश्रस्यास्य जीवनकालः वैक्रमोत्पत्तदशशताब्दी, निर्वाण-
कालश्च १७२३ परिमितो वैक्रमो वक्ष्यररिति ज्ञायते । तदुपपत्तमके स्तः
द्वे प्रमाणे । तत्रायं यथा—एकदा वाराणस्यां पण्डितानां मध्ये कश्चन
विवादः समजनि । तत्तत्प्रमाणार्थं १७१४ वैक्रमे हेमलम्बवत्सरे (१६५७ ई०)
मुक्तिमण्डपे एका महती सभा सभायोजिता । तत्र काचन व्यवस्था
कृता लिखिता च । तस्मिन् व्यवस्थापत्रे तदानीन्तनानां वाराणसेयानां
प्रायशः सर्वेषां पण्डितानां हस्ताक्षराणि गृहीतानि । तन्मध्ये श्रीमत्तामाचार्य-
खण्डदेवमिश्रमहोदयानामपि मिश्रास्पदेन सह स्वाक्षराणि विलसन्ति
हस्ताक्षराणि वा । पत्रमिदं काशिकसरस्वतीभवने सुरक्षितमस्ति । एवं च
पत्रेऽस्मिन् स्पष्टं विद्यते—“संवति कृतधवगोब्ज १७१४ सन्मते नन्दशैलशरभ
१५७६ मितशके हेमलम्बशरदि” इति, अतस्तदानीमेते आसन् इति
निश्चयप्रचम् । अपरं च यथा पूर्वमुक्तम् रसभङ्गाधरकर्तुः जगन्नाथपण्डित-
राजस्य पितुः पेरुमट्टस्य गुरुरासीदाचार्योऽयमिति ! एवं च पण्डित-
राजजगन्नाथः शाहजहाँ - नामकस्य बादशाह (सम्राट्)स्य समासद्
आसीत् इति ।

मीमांसाकोस्तुभे आकृत्याधिकरणसिद्धान्ते जातिशक्तिवादे घटत्वस्य
जातेः स्वरूपेण प्रकारत्वस्य नैयायिकैरपि स्वीकारात्, न च जातेः
समवायेन स्वरूपेणैव प्रकारता, न सम्बन्धान्तरेणेत्यत्र प्रमाणमस्ति, परैरपि
तथाऽनभ्युपगमात् । अत एव अनुभवत्वाच्चेत्यादिर्द्विधितिक्रमिका उद्भूता ।
अस्मादेव कारणाद् खण्डदेवाचार्यस्य जगदीशतर्कालङ्कारान्तरकालिकत्वं
सिद्धम् । अपि च अप्यवधीक्षितेन्द्रान् आग्नेयाधिकरणे मीमांसकमूर्द्धन्येन
विधिरसायनकृता इति वदन् ततोऽर्वाचीन इत्यपि प्रतीयते । एवं च
मधुसूदनसरस्वतीभिः गूढार्थदीपिकायाः शाब्दीभावनायाः करणोत्ति-
कर्त्तव्यतांशयोः व्यवहारमात्रम्, न तु शाब्दबोधे मानमिति, आचार्यपक्षं
निरस्य भाट्टवार्तिकोपन्यासेन तयोः शाब्दत्वं व्यवस्थापितम् । अतो
मधुसूदनसरस्वतीतोऽयमाचार्यः प्राचीनः प्रतिभाति ।

सोमनाथदीक्षितोऽपि शास्त्रदीपिकाव्याख्याता कृत्वर्थपुरुषार्थस्व-
लक्षणविचारप्रसंगे शास्त्रदीपिकायां लिखति' इति कर्तव्यतात्वेनान्वितत्वं
कृत्वर्थस्वमितिलक्षणं भाट्टदीपिकायामाचार्यं भट्टदुषदतिव्याप्तिदूषणेन, तद्-
दूषणमुद्धरति मयूखमालिकायाम् । एवं च कपिञ्जलाधिकरणे भाट्टदीपिका-
कारेण 'कपिञ्जलानालभेत' इति उदाहरणं परित्यज्य, 'चतुरो ब्राह्मणान्
भोजयेत्' इति वाक्यमुदाहृत्य विचारितम् । तस्यायमाशयः—अधिकालम्भे
प्रत्यवायः स्यादिति, तं दोषमुद्धरन् सोमनाथदीक्षितः कपिञ्जलानां
पर्यग्निकृतोत्सर्गान्नं हिंसाप्रसक्तिः, तथापि यत्र न पर्यग्निकृतोत्सर्गः,
तदभिप्रायेण इदमुदाहरणं बोध्यम् इति वदन् प्राचीनोक्तमेवोदाहरणं
समर्थयति, आचार्योदाहृतस्य निरासं च मेने । अत एवमादिभिः सोमनाथ-
दीक्षितात् खण्डदेवमिश्रः प्रचीनः इति । अतोऽस्य समयः षोडश-
सप्तदशशताब्दीति यावद्वलवद् बाष्कोपनिपातम् ।

आचार्योऽयं खण्डदेवः वाराणस्यामेव निवसति स्म, अतः केचन
अमुं 'वाराणसेयम्' वदन्ति, अपरे मैथिलाभिजनं स्वीकुर्वन्ति । खण्डदेवमिश्रः
जन्मना मैथिलः कर्मणा च वाराणसेयः आसीदिति । अस्यान्तेवासी
शम्भुभट्टः प्रभावस्या अन्ते इत्थं निर्दिशति यत् खण्डदेवाचार्यः संन्यासाश्रमं
स्वीकृत्य 'श्रीधरेन्द्रः' इत्याख्यां लेभे । अन्ते च १७२२ ज्येष्ठे मासि हस्तर्क्षे
गुरुवासरे प्रभाते काश्यां ब्रह्मनाले ब्रह्मसायुज्यं प्राप इति ।

वैदिक-वाङ्मये वनस्पतिविज्ञानम्

डॉ० (श्रीमती) इन्दु शर्मा

प्रोफेसर एवं निदेशिकाः, संस्कृत एवं प्राच्यविद्या-संस्थानम्,

कुरुक्षेत्र-विश्वविद्यालयः, कुरुक्षेत्रम्

वैदिकवाङ्मये मानवस्य उद्भयपक्षीयपूर्णत्वप्राप्त्यर्थम् उपयोगितासाधनानां यत् प्रसङ्गानुपलभ्यते तत् निम्नस्य अनन्यतन्त्रं निर्धि समाधातुम् अलम् । अत्र मानवस्य अभ्युदयनिःश्रेयसविषयकं ज्ञानं सूत्ररूपेण प्रतिपादितम् । अभ्युदयसाधनेषु तानि सर्वाण्येव साधनानि सङ्कलितानि यानि मनुष्यं भौतिकसम्पन्नतायाः शिखरं उन्नेतुं सक्षमाणि । अद्यत्वे मानवस्य निखिलोन्नतेः श्रेयः विज्ञानस्य विभिन्नासु शाखासु प्राप्तं प्रावीण्यमेव । वस्तुतः अद्यतनविज्ञानस्य उपलब्धीनां सूत्रं वेदानां मन्त्रेषु विद्यते । तेषु वेदेषु विज्ञानस्य विविधशाखासु अन्यतमस्य वनस्पतिशास्त्रस्य विषये प्राप्ततथ्यानाम् अत्र विवेचनं प्रस्तूयते ।

चतुर्षु वेदेषु वनस्पतीनाम् ओषधीनां च उपयोगितामाश्रित्य सविस्तरं वर्णनम् उपलभ्यते । तेषाम् उपयोगिता प्राणवायोः साधनतामेव न परिसीमयति अपितु तेषां पञ्चानामङ्गानाम्—मूलस्य, स्कन्धानां, पत्राणां, पुष्पाणां, फलानां च—सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः महत्त्वं उपयोगित्वं च सिद्धमेव । ऋग्वेदयजुर्वेदयोः ओषधीनानुत्पत्तिम् उपयोगितां च अन्तरेण विज्ञादा चर्चा विद्यते ।^१ तदनुसारम् वनस्पतयः ओषधयश्च मानवस्य आरोग्यं ओजस्वितां वर्धस्व च प्रतिपादयितुं उत्पादयितुं च समर्थाः । ऋग्वेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे वनस्पतीनाम् ओषधीनां च उत्पत्तिः देवेभ्यः अपि युगत्रयपूर्वं प्रवर्णिता—

या ओषधीः पूर्वा जाता देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा ।^२

१. ऋग्वेद, १०. ९७. १-२३; यजुर्वेद, १२. ७५-१०१.

२. ऋग्वेद, १०. ९७. १.

वैदिकवाङ्मये वृक्षाणां वनस्पतीनां च वर्गीकरणं वर्णस्य, स्वरूपस्य, गुणधर्माणां, पुष्पाणां, फलानां च वैशिष्ट्यमाश्रित्य कृतम् । एतावदेव न, वेदेषु वनस्पतीनाम् श्लेषधीनां च विशिष्टोत्पत्तिस्थानानां विषयेऽपि चर्चा प्राप्यते । केचित् पर्वतप्रदेशेषु प्ररोहन्ति, केचन समतलभूमिभागेषु उद्भवन्ति, केचिच् च शैवालादयः नदसरोवरादिजलाशयेषु वर्धन्ते ।^३ केचित्तु समुद्रस्य अगाधगाधे तत्रस्थमीनादिप्राणिनां भोजनाय प्रकल्पन्ते । तान् सागरस्य अतलतले मञ्जनवक्षाः साहसिकाः मानवाः निष्कासयन्ति । काश्चिदोषधयः भूगर्भतः विखन्यन्ते ।^४ काश्चिज् जीवानां शृङ्गादिभ्यः अङ्गैर्भ्यः जाताः । काश्चिदोषधयः प्राणिजाः सन्ति ।^५ एवं सूत्रशैल्यां प्रतिपादितमस्ति वनस्पतिविज्ञानं वेदेषु विस्तरेण ।

अथर्ववेदे वृक्षेषु 'अवि' तत्त्वं तेषां हरीतिमायाः कारणं स्वीकृतम् । 'अवि' इत्यस्य अर्थः 'रक्षकं तत्त्वं'— यत् आधुनिकवनस्पतिशास्त्रे 'क्लोरोफिल' इति नाम्ना प्रसिद्धम्—

अविर् नाम देवता ऋतेनास्ते परीवृता ।

तस्य रूपेणेमे वृक्षा हरिता हरितस्रजः ॥^६

तत्र वृक्षवनस्पतीनाम् उपकारकतत्त्वानामपि वर्णनम् अस्ति । तदनुसारं पर्जन्यः, मित्रः, वरुणः, चन्द्रमाः, सूर्यश्च वृक्षवनस्पतीनां पञ्च पितृसमाः मन्यन्ते, यतो हि वनस्पतीनां जीवनं वर्षायां वायौ जले चन्द्रमसि तथा सूर्ये पूर्णरूपेण अभितम् अस्ति ।^७ नन्दस्यैकस्यानुसारं पृथ्वी वनस्पतीनां माता अभिहिता समुद्रश्च तेषां मूलम् उच्यते—

यासां द्यौः पिता, पृथिवी माता, समुद्रो मूलं वीरुधां बभूव ।^८

३. अथर्ववेद, द. ७. १-२७.

४. वही, २. ३. ३-५.

५. वही, ३. ७. १.

६. वही, १०. ८. ३१.

७. वही, १. ३. १-५.

८. वही, ३. २३. ६.

वस्तुतः वनस्पतिजगतः जीवनं पृथिव्याः उर्वरतायां वर्षायां च एव निर्भरम् अस्ति । वर्षायाः मूलं समुद्रः अस्ति । अतः तस्य कृपावृष्टिः परमावश्यकता । अत एव समुद्रः वनस्पतीनां मूलमिति कथ्यते ।

एतदतिरिक्तं, 'वृक्षेषु चेतनतत्त्वस्य अवस्थितिः' इति मान्यता अपि वैदिकवाङ्मयस्य एव वैशिष्ट्यम् । अथर्ववेदानुसारं वनस्पतीनां निःश्वास-प्रश्वासप्रक्रिया अपि महद्ब्रह्मणः उपस्थितौ एव सम्भवति । अत्र तु एतदपि कथितं यत् मरणानन्तरं जीवः वनस्पतिरूपेणापि पुनः जन्म गृह्णाति । एकं मन्त्रमाश्रित्य लेखितुं शक्यते यत् वनस्पतिषु अपि चेतनतत्त्वं विद्यते, अतः तेषां क्षतानि एकवर्षसमये प्रकुटानि दृश्यन्ते—

तस्माद् वनस्पतीनां संवत्सरे वृक्षमपि रोहति । ६

वर्तमानकाले अस्य सत्यस्य पुनःस्थापनायाः श्रेयः भारतीयवनस्पति-शास्त्रवेत्तानि जगदीशचन्द्रबसुमहोदयं गच्छति । एवमेव महाभारतस्य ज्ञान्तिपर्वणि भृगुभारद्वाजयोः संवादे वृक्षेषु पञ्चतत्त्वानामस्तित्वस्य विद्यमानता प्राप्यते विस्तृतविचारश्च उपलभ्यते । भारद्वाजेन पृष्ठो भृगुः महाराजः कथितवान्—स्थूलं दृढं च दृश्यमानेषु अपि वृक्षेषु आकाश-तत्त्वस्य सत्ता विद्यते, येन तेषु पुष्पफलादीनामुत्पत्तिः भवति । वृक्षेषु स्पर्शगुणस्य विद्यमानता तेषु स्थितायाः ऊष्मणः माध्यमेन प्रदर्शिता अस्ति । अनेनैव कारणेन एषां पत्राणि पुष्पाणि फलानि च तस्याभावे शिथिलानि जायन्ते पतन्ति च । अग्नेः विद्युतः वा प्रचण्डवह्निकारणात् वृक्षाणां पुष्पाणि फलानि च पतन्ति—अनेन सम्भाव्यते तेषु श्रवणशक्तिः विद्यते । लताः सम्मुखागतवृक्षादीनां साहाय्यं स्वप्रतानैः सम्भवतः दृष्टिशक्तेः सद्-भावादेव गृह्णाति ।

पवित्राऽपवित्रयोः मधुरतीक्ष्णयोः गन्धयोः सवसत्प्रभाववर्शनेन तेषां प्राणशक्तेः सम्भावना जायते । रसनेन्द्रियस्य सम्भावना अपि प्रकल्प्यते यदा कथ्यते यत् रुग्णवृक्षाणां मूले श्रोषधिरसप्रयोगः कार्यः । तेषु जीवचेतनायाः सिद्धयर्थं छिन्नस्थानेषु निःसृतस्य द्रव्यस्य आवरणं सञ्जायते, नवांकुरश्च उद्भवति । नवांकुरे जाते वृक्षस्य हर्षप्रकर्षः अणुवीक्षणयन्त्र-

साहाय्येन द्रष्टुं शक्यते ।^{१०} अनेनैव भारतीयसंस्कृतौ संशयराहित्यस्य अप्राप्त्यै
आत्मनः सर्वेषु वृक्षेषु सर्वासु लतासु च जीवस्थितिः अपेक्ष्यते ।

यजुर्वेदे शिवः वृक्षाणां, वनस्पतीनां, वनानाम्, ओषधीनां,
लताकुञ्जानां च अधिपतिः कथितः । शिवस्य शिवत्वं लोकहिताय गरल-
पानात् अमृतप्रदानात् च सिद्धयति । वनस्पतीनां शिवत्वं न अतिशयोक्तिपूर्णम्
यतो हि ते सूर्यस्य प्रकाशे कार्वनद्वि-ओषितनामकं विषाक्तं वायुं
गृहीत्वा अमृततुल्यं प्राणवायुमिव ओषज्जलवायुम् उद्गिरन्ति । यथा शिवः
रुद्ररूपं धारयित्वा जगतः नाशं संहारं च करोति तथैव वृक्षाणाम्
अविचारितं कर्तनं छेदनं पातनं च जगतः विनाशस्य कारणं जायते ।
अद्यत्वे पर्यावरणविदः यां समस्याम् अधुनैव अवागच्छन् सा भारते
यजुर्वेदग्रन्थे सहस्रशः वर्षपूर्वम् अवगता आसीत् । तत्र रुद्रस्य स्तुति-
प्रसङ्गे उक्तं हि—

वनानां पतये नमः । वृक्षाणां पतये नमः ।

ओषधीनां पतये नमः । कक्षाणां पतये नमः ।^{११}

एतदेव शतपथब्राह्मणे अपि— ‘ओषधयो च यजुपतिः’ इत्येषु शब्देषु
स्पष्टीकृतम् अस्ति ।^{१२} येषां वृक्षाणां वनस्पतीनां च संरक्षणाय साग्रहं
सचिन्तं च कथयन्तः आधुनिकविद्वांसः प्रतिपादयन्ति यत् वृक्षाणां वनानां
च अभावेन भूमण्डलस्य दृढता अपि संकटापन्ना जायते, तदेव तथ्यं
यजुर्वेदे प्रस्तुतं यत् वृक्षाः वर्षाकारकान् मेघान् आत्मसमीपं आर्क्षयन्ति,^{१३}
येन प्रभूता वृष्टिः भवति । भारतस्य मनीषिणः सर्वस्य विश्वस्य अलौकिकत्वं
मन्यमानाः कथितयन्तः— ‘ईशावास्यमिदं सर्वम्’ । वस्तुतः सर्वे वृक्षाः
अन्ये प्राणिनश्च अन्योन्याधिताः एव जगति समुच्चं जीवनं यापयन्ति ।
बृहत्संहितायां वृक्षाणां रोगकारणानि, वृक्षाणां चिकित्सा तथा फलोत्पत्त्यभाव-
रोगस्य चिकित्सायाः स्पष्टोल्लेखः दृश्यते । तदनुसारं वृक्षरोगाणां कारणानि
आतपवशात् प्रचण्डवायुकारणाच्च चिन्त्यन्ते । आभ्यां कारणाभ्यां

१०. महाभारत, शान्तिपर्व १८४. १०-१८.

११. यजुर्वेद, १६. १७-१६.

१२. शतपथब्राह्मण, ६. १. ३. १२.

१३. यजुर्वेद, २८. २०.

रोगग्रस्तानि पीतानि पत्राणि क्रमशः शीर्यन्ते, अंकुराणि च न परिस्फुटन्ति,
रसश्च प्रभूतं प्रस्रवति—

शीतवातात्तपैः रोगो जायते पाण्डुपत्रता ।^{१४}

तथाविधरोगाणां चिकित्सायै वृक्षस्य रुग्णं भागं तीक्ष्ण-शस्त्रेण
कुठारेण वा छित्त्वा, तत्र वायविडङ्गघृतपङ्कानां मिश्रणस्य लेपनं करणीयं
ततश्च दुग्धमिश्रितेन जलेन सिञ्चनं कुर्यात्—इति परामर्शः वक्तः ।

चिकित्समर्थैतेषां शस्त्रेणादौ विशोधनम् ।

विडङ्ग-घृत-पङ्काक्तान् सेचयेत् क्षीरवारिणा ॥^{१५}

वृक्षे फलोत्पत्तेः अभावस्य रोगस्य चिकित्सायै पुष्पफलानां वृद्धचर्यं,
कुलथी-माण्ड-मुद्ग-तिल-यवाश्च दुग्धे ववथनीयाः, शीतलीकृतेन तेन ववाथेन
रोगग्रस्तं वृक्षं सिञ्चेत् इति—

फलनाशे कुलथैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः ।

शृतशीतपयः सेकः फल - पुष्प - समृद्धये ॥^{१६}

एभिः सर्वैः उद्धरणैश्च एतदेव सिध्यति यत् प्राचीनकाले
अस्माकं मनीषयः विद्वांसः वृक्षाणां रोगाणां कारणानि सम्यक् निश्चित्य
तेषाम् उच्चाराय समुचितानाम् ओषधीनां प्रयोगं कुर्वन्ति स्म । फला-
भावरोगस्य निदानं कृत्वा तस्य निवारणाय साधनानाम् अपि अन्वेषणं
कुर्वन्ति स्म, तेषां प्रयोगेण च साफल्यमपि प्राप्नुवन्ति स्म । यावत् पृथिव्याः
उर्वराशक्त्याः सम्बन्धः, तत्रापि उर्वरकानां महत्त्वं विचारपूर्वकं ज्ञातम् ।
अथर्ववेदस्य एकस्मिन् मन्त्रे अस्योत्प्लेखः प्राप्यते । तत्र उर्वरकस्य कृते
'फरीष' इति शब्दः प्रयुक्तः दृश्यते । तत्रैव अन्यतमे मन्त्रे निदिष्टं यत्
यवानां बुसतृणेषु तिलानां पिष्टि मिश्रयित्वा उर्वरकरूपेण प्रयोगेन वृक्षाणां
नवीनाः पुरातनाश्च रोगाः नश्यन्ति ।^{१७} अग्निपुराणे वृक्षायुर्वेदाध्याये
उर्वरकस्य विस्तृतं वर्णनम् उपलभ्यते । तदनुसारं मत्स्यानां परिक्षालना-

१४. वृहत्संहिता, ५५. १४.

१५. वही, ५५. १५.

१६. वही, ५५. १६.

१७. अथर्ववेद, २. ८. ३.

वशिष्टेन शीतलेन जलेन आन्नवृक्षस्य सिञ्चनम् अतिलाभकरं भवति ।^{१८}
तत्रैव स्पष्टम् उल्लिखितं यत् एतेषां नक्षत्राणाम् उदयकाले उपरोपिताः
वृक्षाः सम्यक् वृद्धिमाप्नुवन्ति । एतेषां नक्षत्राणां नामानि— तिष्ठः
उत्तराः, रोहिणी, मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा, मूल, विशाखा,
पुष्य, श्रवण, अश्विनी, हस्तश्च । एतदतिरिक्तं तेषां ऋतूनामपि
नामोल्लेखः कृतः येषु विभिन्नप्रकारकाः वृक्षाः आरोप्यमाणाः सुपुष्पाः
प्रभूतफलाश्च भवन्ति ।

वेदेषु प्रतिपादितस्य वनस्पतिविज्ञानस्य वैशिष्ट्यं तु नानावृक्षाणां
मणीनाम् उल्लेखेन एव स्वयं सिद्धं जायते । एताः मणयः—कस्यापि
वृक्षविशेषस्य शाखायाः लघुखण्डैः वर्तुलाकाराः मणिकाः निर्मियन्ते ।
एतासु छिद्राणि कृत्वा, सूत्रे आरोप्य, मालां कृत्वा ताः कण्ठे हस्ते वा
धारयन्ति । एवंविधं मणिबन्धनं अतिलाभप्रदं निदिष्टम् । अनेन एतदेव
प्रतीयते यत् प्रत्येकं वृक्षस्य ओषधि-गुणाः भवन्ति एव । अथर्ववेदे कासांचित्
महत्त्वपूर्णानां मणिकानां वर्णनम् उपलभ्यते । सर्वतः पूर्वं जङ्गि-मणोः
उल्लेखः । अस्याः धारणेन मानवः दीर्घायुः स्वस्थः च भवति, यतो हि
इयं शोषकरोगम् अपाकरोति, बलं वर्धयति, एवं सर्वौषधि-गुणयुक्ता
इयं आरोग्यस्य शत्रुभूतान् रोगान् विनाशयति, पापवृत्त्या रक्षति,
हीनभावनां च ह्यजति ।^{१९} अथर्ववेदे 'वरणमणि' सूक्तमपि उपलभ्यते,
इदं तु सर्पा मीषधीनां वृत्तान्तस्य सारभूतम् । अत्रोपदिष्टा मणिः
धारणकर्तारं तेजसा यशसा च संयुक्तऋणाय अलम् इति मन्यते ।^{२०}
अथर्ववेदस्य त्रीणि सूक्तानि 'दर्शमणि' देवतानि, तस्यै समर्पितानि च ।
इयं मणिः कुशामिः निर्मियते । अस्याः गुणा अनेके, विशेषतः इयं क्षात्रनेजसः
वर्धयित्री ।^{२१} अस्याः मणोः धारणं विविधानां रोगानाम् उपचाराय
इति परिचर्चा इमां धारणामेव पोषयति यत् वनस्पत्यौषधयः आमूलात्
आशिखरं च मानवाय हितावाहाः । आसां पत्राणि, पुष्पाणि, फलानि च
न केवलं मानवस्य एव अपितु सर्वेषां प्राणिनाम् आच्छादनस्थ, भरण-
पोषणस्य, भोजनस्य च साधनानि समुत्पादयन्ति, प्रत्येकं प्राणिने च आरोग्यं

१८. अग्निपुराण, अध्याय २८१.

१९. अथर्ववेद, २. ४. १-६,

२०. वही, १०. ३. १-२५.

२१. वही, १९. २८-३०.

वदति । वेदेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु च वर्णितानां वनस्पतीनाम् ओषधीनां च संख्यानं कृतं—ऋग्वेदे सप्तपठि, यजुर्वेदे द्व्यशोति, अथर्ववेदे अष्टा-
शीत्युत्तरद्विशतम्, ब्राह्मणग्रन्थेषु एकोनत्रिंशदधिकैकशतम् इति ।^{२२}

संक्षेपतः वेदप्रतिपादितं वनस्पतिविज्ञानम् अस्मान् केवलं वनस्पत्योष-
धीनाम् उपयोगितया एव परिचितं न कारयति अपितु एतद् अपि संदर्शयति
यत् वनस्पतयः मानवाश्च - अन्योन्याभिताः । अत्र वनस्पत्योषधीनां
वर्गीकरणं वर्ण - रूप - गुणधर्म - पुष्पफलानुसारं कृतम् । एतद् अपि
सम्यक्तया प्रतिपादितं यत् वनस्पतिषु पञ्चभूतानि एव न समाहितानि
अपितु तेषु ओन्न - दृग् - घ्राण - रसना - स्पर्शेन्द्रियाणां गुणा अपि सन्ति
एतत् प्रमाणयितुं यानि तथ्यानि प्रस्तुतानि तेषां रहस्योद्घाटनं
वनस्पतिविज्ञानिकैः गतशताब्द्यामेव कर्तुं पारितम् । अनेनैव परस्पराधित-
त्वेन प्रभावितः प्रसिद्धः भारतीयवैज्ञानिकः जगदीशचन्द्रबसुमहोदयः उक्तवान्
यत् परमसत्यस्य अनुभूतिम् ते एव कर्तुम् पारयन्ति ये विश्वस्य
परिवर्तनशीलायां विविधतायाम् एकतायाः दर्शनकरणाय अलम्, न केऽपि
अन्ये । एतत् सत्यं एव वैदिकवाङ्मये प्रतिपादिते वनस्पतिविज्ञाने सूत्ररूपेण
व्यक्तीकरणाय सफलः प्रयासः कृतः । अस्य वैशिष्ट्यं तु एतदेव यत्
वेदप्रतिपादिते वनस्पतिविज्ञाने उर्वरतायाः वृद्धयर्थं हानिकारकाणां
रासायनिकद्रव्याणां प्रयोगः, तथा पुष्पाणां फलानां च पुष्कलतार्यं विषाक्तानां
कोटनाशकद्रव्याणां प्रयोगः न विधेयः । रासायनिकोर्वरकाणां प्रयोगेन
शनैः-शनैः पृथिव्याः उर्वराशक्तेः विनाशः जायते । तथास्त्वेन अद्य सर्वे एव
चिन्ताग्रस्ताः । तथ्यावरोधस्य एकमात्रोपायः यत् तेषाम् एव उर्वरकाणां
प्रयोगः करणीयः येषां उल्लेखः बृहत्संहितायां अग्निपुराणे वृक्षपुर्वेदग्रन्थे
च प्राप्यते ।

तत् केवलं संस्कृतम्

डॉ० धर्मदत्त चतुर्वेदी

संस्कृत - विभागाध्यक्षः, केन्द्रीय-उच्च - तिब्बती - शिक्षासंस्थानम्,

मान्यो विश्वविद्यालयः, सारनाथ, वाराणसी

कामं याः प्रथिता भवन्तु विविधा भाषा हि साधारणाः
सद्वातावरणं वहन्ति न च याः प्रान्तेषु ताः सीमिताः ।
विश्वेक्येऽपि च भेदभावहरणे दक्षं परं संस्कृतं
मैत्रीप्रीतिविधायकं च नृषु यत् तत् केवलं संस्कृतम् ॥ १ ॥

विद्यास्थाननिवासभूमिरिति तत् सम्मन्यतां संस्कृतं
सर्गं च प्रतिसर्गवंशचरितान्याख्याति यत् संस्कृतम् ।
मन्त्रान् शक्तिभरान् च सिद्धिबहुलं वत्तेऽपि तत् संस्कृतं
तस्माद् विश्वजनैरिदं हि सकलैर्विज्ञायतां संस्कृतम् ॥ २ ॥

वेदव्याकरणादिशास्त्रनिकरं प्राच्यं बृहद् वाङ्मयम्
प्रज्ञापारमितादिबौद्धविषयान् सूतेऽहि यत् संस्कृतम् ।
किन्तद् यन्नहि वर्ततेऽत्र किमपि ग्राह्यं च तत्त्वामृतम्
आगारोऽपि च साधुनीतिवचसां तत् केवलं संस्कृतम् ॥ ३ ॥

ॐ शान्तेरपि घोषकं जनहिते तद् ज्ञायतां संस्कृतं
सौहार्दं यदि चेष्ट्यते सुमधुरं तत् साधकं संस्कृतम् ।
शिष्टाचारपरम्परां च महतीं व्याख्याति यत् संस्कृतं
स्वस्तीति प्रतिपादिकाऽस्ति जगतो भाषाऽस्ति तत् संस्कृतम् ॥ ४ ॥

नेदं भाषणमात्रकं परमिदं लोकस्वरूपात्मकं
धर्माध्यात्मविवेचकं सदसतोः सन्दर्शकं संस्कृतम् ।

संसारतिविशिष्टसाधुगुणिनां वाक्यामृतैर्भूषितं
लोकाराधनतत्परं च ललितं सन्दृश्यते संस्कृतम् ॥ ५ ॥

हृग्यन्ते खलु पूर्वमेव जननाद् गर्भस्थिताः कन्यकाः
पीडयन्तेऽपि च कौरवोपमजनैः काश्चिद् गृहिण्यः खलैः ।
बह्यन्ते धनलोलुपैः कतिपयैरुद्वाहिताश्च स्त्रियः
एतत् क्रौर्यहरं विदन्तु मनुजास्तत् केवलं संस्कृतम् ॥ ६ ॥

अश्लीलं बहुवाङ्मयं च घृष्टितं कश्चिद् द्रुतं रच्यते
निर्वस्त्रे खलु देह एव सकला संस्पर्धते लग्नता ।
सत्साहित्यभरं दुराशयहरं सद्भावसन्दर्शक-
मन्तःशुद्धिकरं च केवलमहो तद् द्योतते संस्कृतम् ॥ ७ ॥

द्वेषक्रोधहरं विकाररहितं क्षान्त्यादिभिर्भावितं
चेतः स्वच्छमिदं भवेच्च सरलं लोकोपकारे रतम् ।
दीनानां दययान्विता गुणकरी चेदिष्यते भावना
भाव्यं जेनकृतं च वाङ्मयमपि प्राज्ञत यत् संस्कृतम् ॥ ८ ॥

देशाः शक्तिसमेधनेऽपि परमाण्वस्त्रादिभिस्तत्परा
मन्ये स्फोटनकर्मभिर्हंतधियो लोकं दहेयुर्द्रुतम् ।
मा हिंसोरिति बंदिकं शुभवचो हिंसाविरुद्धं च यत्
सत्सन्देशहरं समस्तभुवने तत् केवलं संस्कृतम् ॥ ९ ॥

पार्थक्यं मतभिन्नता हि विषमा सन्दृश्यते मानवे
जातिक्षेत्रपरायणा हतधियो द्रुह्यन्ति नूनं जनाः ।
माता भूमिरियं तदीयसुतवद् यूयं समे वै मिथः
श्रेयः कर्म परस्परं कुरुत तत्सन्देशवं संस्कृतम् ॥ १० ॥

धन्या संस्कृतभाषेयं धन्या भारतसंस्कृतिः ।

धन्यं तद्वाङ्मयं सर्वं धन्यास्ते तदुपासकाः ॥ ११ ॥

बाणभट्टस्य काव्यशिल्पं तस्य दृष्टिश्च

डा० देवनारायणभाः

प्रोफेसर साहित्यविभागः, का० सि० द० संस्कृतविश्वविद्यालयः,

दरभङ्गा (बिहार)

विवितवेदितव्या एव भवन्तो यद् गद्यसाहित्ये बाणभट्टस्य स्थानं महत्त्वपूर्णमस्ति । काव्यलेखनपरम्परायां या शैली सुबन्धुना प्रतिष्ठापिता, तस्याः प्रौढरूपं बाणभट्टस्य कादम्बर्या समुपलभ्यते । यद्यपि कालिदासीय-सौन्दर्यं बाणभट्टस्य काव्ये नोपलभ्यते, तथापि नाघभवभूतिसदृशानुप्रास-समासान्तपदावलीयोः प्रयोगेऽसौ सिद्धहस्तः प्रतीयते । कविरसो तीव्रपर्यवेक्षण-शक्त्या निखिलमपि वस्तुजातं हस्तामलकवञ्जनाति । प्रकृतिचित्रणप्रसङ्गे यो वर्णनक्रमोऽस्य काव्ये समुपलभ्यते न तदन्यत्र दृग्गोचरीभवति । कविवरो बाणभट्टः सप्तमशताब्द्यामिलामण्डलं मण्डयामासेति विविधविध-साक्ष्यैः प्रमाणीक्रियते निश्चीयते च । वामनस्य काव्यालङ्कारसूत्रे समुद्धृतेन कादम्बर्याः गद्येनापि कवेः सर्व कालः संसूचितो भवति । अस्य कवेः परिचयविषये प्रसूततरं साक्ष्यमुपलभ्यते । अतो विस्तरमयान्नात्राधिकं लिख्यते ।

वाक्ये बाणः संरक्षणाभावाद् देशाटनं चकार । ततश्च प्रत्यावर्त्य शिवाराधनसम्पन्नोऽयं विद्यासम्पत्तिमधिगत्य बाणो वाणी बभूवेति भणितिं समलञ्चकार । अस्य कवेः कृतित्वेन ग्रन्थत्रयम् इदानीं समुपलभ्यते । हर्षचरितं, कादम्बरी, वण्डीशतकञ्चेति । तथा च यथासम्पूर्णं वाङ्मये कविकुलगुरुः स्वकीयरचनाप्रागुभ्येन प्रतिष्ठा प्राचुर्येण च पद्यनिर्वन्धे श्रेष्ठो लोकोत्तरश्च प्रतीयते, तथैव गद्यकाव्यनिर्माणे कविपुङ्गवो बाणभट्टो सर्वानपि कवीन्तिशय्य विद्योततेतमाम् । पद्यकाव्ये गुणालङ्कार-रसादिसम्पृक्तैः कतिपर्यैरेव पद्यैः सम्पूर्णमपि काव्यं रसात्त्वितं भवति न तथा गद्यकाव्ये । अत्र तु पदेपदेऽर्थगाम्भीर्यं, भावसौष्ठवं, कल्पना-रमणीयत्वञ्च कामितं भवति । बाणस्य प्रथमा गद्यकृतिः हर्षचरितं विद्यते । इयमाख्यायिकेऽप्युच्यते । तात्कालिकसामाजिकार्थिकराजनीतिकादिव्यवस्था-

मनुष्यालङ्कारिकशैल्यां लिखितं रमणीयं गद्यकाव्यं कामप्यनिर्बचनीया-
मभिलष्या व्यनक्ति । सोढढलोऽस्य हर्षचरितस्य प्रशंसां कुर्वन्नाह—

बाणः कवीनामिह चक्रवर्ती चकास्ति यस्योज्ज्वलकर्मशोभा ।

एकातपत्रं भुवि पुष्पभूतिवशाश्रयं हर्षचरितमेव ॥

सोढढलः ‘कविचक्रवर्ती’ इत्युपाधिना तं समलङ्करोति । धर्मदासः
तरुणो नावण्यस्योपमानोपमेयभावं बाणस्य बाण्या प्रदर्शयति । तद्यथा—

रुचिर-स्वरवर्णपदा रसभाववती जगन्मनो हरति ।

सा किं तरुणी ? नहि नहि बाणी बाणस्य मधुरशीलस्य ॥

पूर्वोक्तकृतित्रयातिरिक्तमपि ‘मुकुटताडितक’ नामकं नाटकं लिखित-
मनेनेति चण्डपालः नलचम्पूटीकायां सङ्केतयति किन्तु तन्नोपलभ्यते ।
वस्तुगत्या रचनाद्वयमेवाधिगत्य बाणः परां प्रसिद्धिं प्राप्तवानस्ति ।
चण्डीशतके केवलं दुर्गायाः स्तवो विद्यते । यद्यपि हर्षचरिते कवेर्वर्णना
शक्तिः रमणीयावलोक्यते तथापि कवेर्वेशिष्टयं मनोरमां कादम्बरी-
मेवावलम्ब्य सन्तिष्ठते । अत्र च काव्ये बाणो महता वेदुष्येन अमेण च
साङ्गोपाङ्गवर्णनं समुपस्थापयति । यथा शूद्रकवर्णनम्, हारितवर्णनम्,
जाबालाभमवर्णनम्, जाबालिवर्णनम्, महाश्वेताच्छोदसरोवरादिवर्णनम् ।
बाणस्य सर्वोत्कृष्टतमोपन्यासो कादम्बरी वर्तते । तस्य विभूताकथा
कविकल्पनाप्रसूता विद्यते । अस्य कथाकाव्यस्य नायिकायाः समुल्लेखः
मध्ये कृतो विद्यते । महाश्वेतायाः प्रणयकथा मूलकथायाः उपोद्घातरूपेण
वर्णिता विद्यते । कथामुखे शूद्रकस्य राज्यसमाधायमद्भुतयोः शुक्राण्डाल-
कन्ययोः प्रवेशवर्णनमीदृशं समुपस्थापितं कविना येन पाठकाः सोत्कमनसः
सञ्जायन्ते । आख्यायिकाकथाकाव्ययोरेको विशिष्टो भेदो वर्तते । आख्यायिका
तथ्यपूर्णा कथामादाय प्रचलति । तत्रैतिहासिकं कथावस्तु समुपलभ्यते किन्तु
काव्यन्तु स्वच्छन्दवत्स्या प्रचलति । रघुटप्रणीते ग्रन्थे कथाख्यायिकायोर्लक्षण-
मन्त्रप्रमाणतां भजते । रघुटस्य सर्वाण्यपि लक्षणानि अत्र सङ्गृह्यतानि
भवन्ति । तद्यथा—

श्लोकैर्महाकथायामिष्टान् देवान् गुरुन्ममस्कृत्य ।

संक्षेपेण निजं कुलमभिदध्यात्स्वं च कर्तृतया ॥

सानुप्रासेन ततो लघ्वक्षरेण गद्येन ।

रचयेत् कथा शरीरं पुरेव पुरवर्णकप्रभृतीन् ॥

आदौ कथान्तरं वा तस्यां न्यसेत् प्रपञ्चितं सम्यक् ।

लघुतावत् सन्धानं प्रक्रान्तकथावताराय ।

कन्यालाभफलां वा सम्यक् विन्यस्य सकलशृङ्गाराम् ।

इति संस्कृतेन कुर्यात् कथामगद्येन चान्येन ॥

(रुद्रटकाव्य १६. २०. २३)

अनेन प्रतिपादितं भवति यत् सुजनखलस्तुतिनिन्दापूर्वकं कथा-
काव्यस्य वर्णनं कर्तव्यमिति । ग्रन्थादौ कथान्तरस्य न्यासः परमावश्यकः ।
तदनन्तरं प्राकरणिककथावताराय सन्धानं कर्तव्यमिति । कथाशृङ्गार-
प्राधान्येन निबन्धनीया । यद्यपि लक्षणानुसारं संस्कृते एव कथा
काव्यस्य निबन्धनमावश्यकं तथापि प्राकृतगाथयोरभ्येतस्य रचनामवितु-
मर्हतीति सारांशः । तथैवाख्यायिकायामपि गद्यस्य प्रयोगः परमावश्यकः ।
तत्र गद्ये एव कुलस्य वर्णनमपेक्षितं भवति इत्येवं प्रतिपादितं रुद्रेण
स्वकीये काव्यालंकारे (का० १६. २४. २६) ।

तत्र कथाख्यायिकयोः सुस्पष्टं भेदं कुर्वता रुद्रेण द्वयोर्वैशिष्ट्यं
पृथक्-पृथक् प्रतिपादितं लक्षितञ्च । इतः पूर्वं ग्रामहेन कथाख्यायिकयोर्भेदः
स्वीकृतः । तन्मतानुसारम् आख्यायिकायाः विषयः— ऐतिहासिकः
अर्द्धऐतिहासिको वा भवति, किन्तु कथायाः प्रतिपाद्यो विषयः कल्पितो भवति ।
कविकल्पनाप्रसूतोऽयं विषयः स्वच्छन्दतया प्रवहति । एतदेव मतं प्रायः
सविस्तरं रुद्रेणाभिध्यञ्जितम् । यच्च कथाख्यायिके महाकाव्यमिति,
तल्लक्षणं च नातीव हृदयङ्गममित्यपेक्षितमस्माभिः । तदन्वतो ग्राह्यम् ।
(वा० का० सू० ३२) किन्तु साहित्यसमयः रुढिमिमां न स्वीकरोति ।
दण्डिना हि मतमेतत् प्रत्याख्यातम्, तेन हि प्रारम्भे आर्याछन्दसः प्रयोगः
भवतु न वा, दिग्भिन्नेषु उच्छ्वासेषु कथावस्तुनो विभागो भवेन्मवा ।
यदि वस्तुतस्तत् ऐतिहासिकीं घटनामवलम्ब्य वर्णितं विद्यते, तर्हि
एतादृशविभागरहिताऽपि रचनाऽऽख्यायिकाकोटादेव गृह्यते । अतः दण्डिना
स्पष्टम् उक्तं यत् तत् कथाख्यायिका इत्येका । अर्थात् कथाख्यायि-
कयोर्नास्ति कश्चन तात्त्विको भेद इति । परन्तु वाणभट्टः भेदं स्वीकरोति ।
रुद्रटानुसारं कथाकाव्यस्य वर्णनायां सर्वथा कवेः स्वच्छन्दप्रवृत्तिर्बरीदृश्यते ।
तत्र स्वकल्पनाप्रसूतस्य विषयवस्तुन एव निबन्धनं क्रियते कविभिः ।
जन्मान्तरीयघटनासङ्घटनमादाय गुणालङ्कारादिभिस्तत्र चमत्कारो जन्यते ।
येन कवेः लोकोत्तरं वेदगद्यमनुष्यते । वर्णनकलायां भाषामावयोः

सामञ्जस्यम्, अलङ्काराणां सध्रीचीनः सन्निवेशः दीर्घदीर्घतरसमस्तपदा-
बलीप्रयोगः कवेः कल्पनायाः प्रथमः कल्पो भवति । अनया दिशा बाणः
गद्यकाव्यनिर्माणे सिद्धहस्तः प्रतीयते । सर्वत्र वर्णन - क्रमे कविना
स्वच्छन्दतया तथा विषयस्य सविस्तृतं वर्णनमकारि येन क्लिष्टत्वं
दुर्बोध्यस्वच्छानायामतयैव समापतितम् । तत्रापि क्रियापदस्य गुप्तिविशिष्टं
काठिन्यमापादयति । अत एव कथाप्रवाहोऽवच्छिद्यते व्याहृत्यते च ।
किम्बहुना समासभूयस्त्वसम्पृक्तौजोगुणसम्पन्नस्य विन्ध्याटवीवर्णनस्य
भावगहनं सौन्दर्यं गहनमिव हृदयमधिरौहति । निर्वन्धो हि कविः
सर्वथोन्मुक्त इव स्वकीयमभिप्रायं साटोपमभिव्यनक्ति । यथा विन्ध्याटवी-
वर्णनप्रसङ्गे यादृशः पक्षः समुपस्थापितो बाणभट्टेन, तेन सुतरामेव
तस्य पञ्चाननत्वं सिद्ध्यति । तद्यथा—उन्मद-मातङ्ग-कपोलस्थल-गणित-
सलिलसिक्तेनेव निरन्तरमेखलालतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता, नखमुखलङ्घोभ-
कुम्भमुक्ताफजलुब्धैः शबरसेनापतिभिरपि हन्यमानकेशरिशता ... क्रूरसत्त्वापि
मुनिजनसेविता पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

अनेन वर्णनेन कवेः सर्वविषयावगाहित्वं निर्भीकस्वञ्च द्योतितं
भवति । एवमेव जाबालिवर्णनप्रसङ्गेऽपि कवेः स्वच्छन्दता स्पष्टतरीभवति ।
यथा—स्थैर्येणाचलानां गाम्भीर्येण सागराणां तेजसा सवितुःप्रशमेन
तुषाररश्मेः निर्मलतयाऽम्बरतलस्य संविभागमिव कुर्वाणम् ... ।

इत्थञ्च रससिद्धो बाणः श्रेष्ठः कविः प्रतिभाति । शुङ्गारस्थोभयपक्ष-
वर्णने समानगतिः कोऽसौ कविः प्रवाहमाधुर्यं न कुत्रापि विजहाति ।
वस्तुतस्तु पाञ्चालीरीतिप्रधानेयं कृतिः भाषामावयोः रसमाधुर्ययोः
समासासमासयोः सामञ्जस्यमपि न त्यजति । सर्वसहृदयचित्तापहारिणी
कविताकामिनी बाणस्य पञ्चबाणत्वं साधयति । स्वयमेव कविः स्वकीयमभीष्टं
प्रतिपादयन्नाह—

नवोऽर्थो जःतिरग्राम्याश्लेषोऽक्लिष्टः स्फुटो रसः ।

विकटाक्षरवन्धश्च कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥

बाणभट्टस्य काव्ये चित्रितानि पात्राणि लोकत्रयस्थानि वर्तन्ते ।
तथैव घटनाक्रमोऽपि जन्मत्रयसम्बद्ध एव विद्यते । अत्रापि कथायाश्चित्रणो
कविनाऽपूर्वसामञ्जस्यं समुपस्थापितम् । बाणभट्टस्य कथावस्तुनः महत्त्वं
चरित्रचित्रणञ्च नैव तादृग्महत्त्वं वैशिष्ट्यञ्च रक्षति यथानुषङ्गिकं
वर्णनम् । आनुषङ्गिकं वस्तुभिरेव परिपूर्णा काव्यम्बरो कवेः स्वच्छन्दतायाः

मनोरमं निदर्शनं समुपस्थापयति । कादम्बर्याः पात्राणि आदर्शवाचिनो
 बाणस्य वशवर्तीनीव विद्योतन्तेतमाम् । सर्वेषां पात्राणां सञ्चालनं
 बाणस्तथा विद्धाति येन पात्रसृष्टिः सजीवा व्यक्तित्वसम्पन्ना च प्रतिभाति ।
 कादम्बर्यश्चरित्रचित्रणं कवेः कल्पना-वैभवस्य, वर्णननैपुण्यस्य, प्रकृतेः
 सूक्ष्मनिरीक्षणस्य च हृद्यं रमणीयञ्च चित्रं प्रस्तौति । अलङ्कारवृष्ट्यापि
 कविः यादृशानामलङ्काराणां प्रयोगं विद्धाति, तादृशानामलङ्काराणामन्यत्र
 प्रयोगः दुरापः समवाप्यते । सस्त्वपि विविधेष्वलङ्कारप्रयोगेषु परिसंख्या-
 लङ्कारस्य मनोहरः प्रयोगो नूनमेव विदग्धानां हृदयं नितान्तमावर्जयति ।
 तद्यथा बाणभट्टो जाबाल्याश्रमस्य कीदृशं सुन्दरं चित्रमङ्कयति । यथा—
 “यदा च महाभारते शकुनिवधः, पुराणेषु वायु-प्रतपितम्, वयःपरिणामे
 द्विजातनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम् --
 मूलानामधोगतिः ।” वर्णनकलादक्षोऽसौ कविः निर्जीवस्यापि पदार्थस्य
 स्वेच्छया मनोदशया तथाविधं विस्तृतं विशदं सजीवं च चित्रणं समुपस्था-
 पयति, येन कवेः कल्पनाशक्तिः सुतरामेव परिचिता भवति । यथैव स्वकृतिषु
 कविरसौ—ओजोगुणमण्डितां शैलीं समाक्षयति तथैवान्यत्र—अदीर्घवाक्यानि
 प्रयुज्य स्वशैलीं सरलां मामिकां च सम्पादयति । वस्तुतस्तु बाणस्य गद्यं
 विशालराजप्रसादोपमं विद्यते । यत्र राजोचितं रमणीचित्रं क्वचिच्च
 मृगयोपयुक्तनानाजीवस्य चित्रणं, क्वचिन्नदीवर्णनं क्वचित्तपो वर्णनम्,
 समरभूमिवर्णनञ्च विजृम्भतेतमाम् । इत्थञ्चात्र प्रविष्टाः जनाः किमपि
 अलौकिकं दृश्यं वीक्ष्य भीता इव पलायन्ते । वस्तुतः कविरसौ शब्दवित्रवर्णने
 सिद्धहस्तः प्रतीयते । एकत्राख्यायिकायां कविरसौ किमर्थेतिहासिकं
 तथ्यमादाय घटनां सञ्चदयति, अन्यत्र कथायां कल्पनाप्ररूढां कथां
 चित्रोपस्थापनपुरःसरं सततं विस्तारयति । अत एव तस्य कथाकाव्यं
 मन्दं प्रचलति । चित्रोपस्थाने हि कवेः महानायासः संलक्ष्यते । रंजितकवर्णना-
 वसरे महाकविना माघेन कवेरुद्दामतायाः यच्चित्रं समुपस्थापितं तस्याक्षरशः
 पालनं करोति बाणः । “भवन्ति नोद्दामगिरां कवीनाम्” उपर्युक्तवर्णनवृष्ट्या
 स्पष्टं प्रतिभाति यदुद्दामगिरां प्रगल्भवाचां कवीनां कल्पितमपि वर्णनं
 महते क्षेमाय न तु दोषाय भवतीति । तद्यथा प्रभातवर्णनप्रसङ्गे
 प्रायशो रक्तमाकाशं वर्णयित्वा सूर्योदयवर्णनं वर्णयन्ति कवयः । सा च
 रक्तिमा साधारणी भवति । किन्तु बाणस्तु तत्रैव रक्ततायां क्रमशः
 प्रवर्त्तमानावुपचयापचयावनेकविधैरुपमानैः समुपस्थापयति । तथाहि—
 “एकदा तु प्रभातसन्ध्यारागलोहिते गगनतले कमलिनी मधुरक्तपक्षसम्पुटे
 वृद्धहंस इव मन्दाकिनी पुलिनात् गगनकुट्टिमकुसुमप्रकरे तारागणे” एतद्

वैशिष्ट्यमादायैव गोवर्धनाचार्येण प्रत्यपादि यद् वादेवी सरस्वत्येवाधिकं प्रागल्भ्यमधिगन्तं बाणरूपेण जनि लेभे । उक्तञ्च—

जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं बाणी बाणो बभूव ह ॥

बाणस्य लोकोन्तरं दर्शनम् अपूर्वञ्च वंशारथं संवीक्ष्य अमन्दानन्द-
सन्बोहं समालभन्ते सज्जनाः सहृदयाः, मनीषिणो विद्वांसश्च । प्रतिपदं
प्रवर्धमानोऽसौ कविवर्ण्यविषयवस्तुनोऽणुमपि निवृति न विजहाति । परं
शक्यं सर्वमपि वस्तुजातं निरावार्यं वर्णयति । वर्णनीयवस्तूनां व्यापित्वेन
सूक्ष्मत्वेन च कवेरुद्दामवर्णनचातुरी पथिपथि वरीदृश्यते । अस्य कृतो
कल्पनाकोशलं भाववर्धनम् अर्थगाम्भीर्यञ्च दुर्निवारं विद्यते । शुकनासो-
पदेशवर्णनं कवेः प्रतिमायाश्चरमं निदर्शनं विद्यते । अत एव जयदेवेन—
“बाणः पञ्चबाणेन कामेनोपमीयते । हर्षोर्हर्षः हृदयवसति पञ्चबाणस्तु
बाणः” । बाणः स्वकृतिषु व्यास-सुबन्धु-हरिश्चन्द्रप्रभृतीनां गद्यकाराणां सादरं
समादरं विद्धाति । एतदतिरिक्तमपि शातवाहनस्य प्राकृतपद्यनिचयम्,
प्रवरसेनस्य सेतुबन्धम्, मासस्य नाटकम्, तथा कालिदासस्य मधुर-
सान्द्रकवितां, गुणाढ्यस्य च बृहत्कथामपि सभद्रं सस्नेहं सप्रश्रयञ्च
स्मरति । तन्मते विभिन्नप्रदेशवासिनां जनानां पृथक्-पृथक् वर्णनशीलो
समासाद्यते । तद्यथा—

श्लेषप्रायमुदीच्येषु प्रतीच्येष्वथ मातृकम् ।

उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गोडेव्वक्षरडम्बरः ॥ (हर्ष १-८)

उपर्युक्तपद्यानुसारं सत्स्वपि विभिन्नेषु मार्गेषु बाणः स्वकृतिषु
सर्वेषामपि गुणालङ्काररीतिवृत्तिविकटाक्षरबन्धश्लेषरसादीनां काव्यगुणानां
समुचितो निर्बन्धः प्रयोगश्च कृतवान् इति प्रतीयते । डॉ० कीथमहोदयानुसारं
बाणः अधोलिखितपद्ये स्वीयरचनोद्देश्यं प्रतिपादयति—

माढ्यराजकृतोत्साहेः हृदयस्थः स्मृतेरपि ।

जिह्वान्तः कृष्यमाणेव न कवित्वे प्रवर्तते ॥ (हर्ष १-१९)

इत्यञ्च बाणः सर्वात्मना सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः कविः वर्तत इति निश्चप्रचं
लेखितुं शक्यते ।

वेदपुराणसम्बन्धविमर्शः.

डॉ० मिताली देव

पोस्ट बाक्स - ५०२१, काशी - हिन्दू - विश्वविद्यालयः, वाराणसी

वेद - पुराणयोः पारस्परिकः कः सम्बन्धः इत्यस्मिन् विषये तथा च तयोः प्रामाण्यसम्बन्धिविचारः पुराणग्रन्थेषु दृश्यते । पुराणेषु वेदार्थानामुपबृंहणमनेकशः प्रतिपादितमस्ति । उपर्युक्तकथनस्य समर्थने 'पुराण' इतिशब्दस्य व्युत्पत्तिः पूरणत्वात् पुराणम् इत्येवं क्रियते । यद्धि वेदार्थस्य परिपूरणं विषत्ते, तद्धि पुराणमवगन्तव्यम् । अस्या व्युत्पत्ते-व्यङ्ग्यार्थोऽतिशयगम्भीरो वर्तते । अस्त्येतल्लोके प्रायोऽनुभूतविषयो यद् येन यस्य वस्तुनः पूरणं क्रियते, तयोर्द्वयोर्मध्य एकरसताया अनन्यतायाः सद्भावो भवतीति, लौकिकोदाहरणेन विषयोऽयं स्पष्टयितुं शक्यते । सत्यायां सम्भावनायां यदि अपूर्णस्य कनकवलयस्य (कंगन) पूर्तिरपेक्षते, तदा तत्पूरणाय स्वर्णस्यैव ग्रहणं करोति स्वर्णकारः न तु लौहस्य, उभयोः स्वर्णलोहयोः भिन्नजातीयत्वात् । वेदपुराणयोरपि सम्बन्धस्तथैवास्ति । वेदार्थस्योपबृंहणम् पूरणं वेदभिन्नवस्तुना कदापि कथमपि कर्तुं न शक्यते । अनया व्युत्पत्तिलब्धयुक्त्या पुराणस्य वेदत्वं सिद्धयति । अस्मिन् विषये भागवतपुराणस्य सन्दर्भे उक्तमप्यस्ति —

इतिहासपुराणाभ्यां वेवं समुपबृंहयेत् इति । पूरणत्वात् पुराणम् इति व्युत्पत्तिः, प्रसङ्गेऽस्मिन् साधीयसी वर्तते । पुराणन्तु स्वयं स्वात्मानं वेदसमकक्षमवजानाति । स्कन्दपुराणस्य प्रभासखण्डस्य कथनमस्ति यत् "सृष्ट्यावो देवानां पितामहो ब्रह्मा तपश्चचार, तस्य फलस्वरूपं षडङ्गपद-क्रमाविसम्पन्नो वेदानामाविर्भावो बभूव । तदनन्तरं सर्वशास्त्रमयस्य पुराणस्यापि आविर्भावो बभूव, यच्च पुराणं शब्दमयं, पुण्यप्रदायकन्तथा विस्तरे एकशतकोटिश्लोकयुतमासीत् । एतत् पुराणमपि वेदतुल्यमिव ब्रह्मणो मुखादेवाविर्भूतम् । एतदेवावधानं भागवतपुराणस्य तृतीये स्कन्धे प्रकारान्तरेण वर्णितमस्ति । उक्तं हि तत्र—

इतिहासपुराणानि पञ्चमं वेदमीश्वरः ।

सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥

(भा० पु० ३. १२. ३९)

अर्थात्— ऋक्, यजुः, साम तथा अथर्व इति चत्वारो वेदा ब्रह्मणः पूर्वादिमुखेभ्यः क्रमश आविर्भूताः । ब्रह्म पञ्चमवेदरूपाणि इतिहासपुराणानि स्वचतुर्मुखेभ्यः ससर्ज अत्रेतिहासपुराणार्थं सुस्पष्टतया वेदशब्दस्य प्रयोगो विहितः । इदं तथ्यं (पुराणस्य वेदरूपता) न केवलं पुराणान्येव प्रकटयति, अपि तु बृहदारण्यकोपनिषदपि (२. ४. १ ०) पूर्वमेव वेदानामिव इतिहास-पुराणानि ब्रह्मणो निःश्वासा इति प्रतिपादितवती । परिणामतः पुराणानि वेदा इव स्वतःप्रमाणानि सन्ति ।

पुराणानां वेदेन तन्त्रेण च सह कीदृशः सम्बन्धोऽस्तीति ? प्रश्नेऽस्मिन् विदुषां परस्परं नैकनृत्यं वरीयति रचेन्मिन्नत्वात् । सनातनधर्मानुरागिणां विदुषां सम्मतौ पुराणानि वेदा इव मान्यानि तथा अपौरुषेयाणि सन्ति तथा तन्त्राणामिव ग्रामाणिकानि वर्तन्ते । अस्य मतस्य परिपुष्टये तत्र साक्षात्सरस्वद्वयताराणां साक्षाद्धर्मविताराणां परमपूज्यानां च श्रीकरपात्र-स्वामिमहानुभावानां विवेचनस्यैकौऽशोऽत्र उपस्थाप्यते ।

पुराणानां वेदत्वम्—

“बृहन्नारदीयपुराणम्” इत्यत्रोक्तमस्ति यत् श्रीरघुनाथचरित-रामायणमिव सर्वाणि पुराणानि शतकोटिप्रविस्तराणि सन्ति । तत्रोक्तं वचनं यथा—

हरिव्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ।

चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ॥

तदाष्टादशधा कृत्वा भूलोके निदशंत्यपि ।

अद्यापि देवलोके तु शतकोटिप्रविस्तरम् ॥

अनेन भूलोके चतुर्लक्षस्य देवलोके च शतकोटिप्रविस्तरः पुराणानामवगन्तव्यम् । वेद इव पुराणान्यपि अनादीनि सन्ति, यतो हि वेदानामिव व्यासरूपधारिणो भगवत एव एतेषामपि (पुराणानां) आविर्भावः श्रूयते । वस्तुतोऽस्यां दशायामेव इतिहासपुराणयोः वेदोपबृंहकत्वम् उपपन्नतामेति । अत्रापि प्रसङ्गतः पूर्वोक्तमुदाहरणं प्रदीयते—सुवर्णस्य बलये यदि काऽपि म्यूनता स्यात्, तदा किं सा त्रपुद्गारा पूरयितुं शक्यते ? पूरणत्वादेव तन्नामानि पुराणानि वर्तन्ते—“पूरणाच्च पुराणम्” । यथा असुवर्णेन सुवर्णस्य पूर्णता सर्वथा असम्भवास्ति, तथैव अवेदेन वेदस्य पूरणस्याथवा उपबृंहणस्य नास्ति सम्भवः । अत एव अधोनिर्दिष्टा उक्तिरियं सुसंगतास्ति—

“पुराणं वेदसम्मतम्” इति । एवं पुराणानां वेदत्वं सुस्पष्टमेव । पुनः पुनर्निर्देशोऽप्यत्र मिलति यत् — “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्” । अत एव एतद् द्वयं पञ्चमो वेद इत्युच्यते, एवमेव बृहदारण्यकेऽपि — “अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतच्चदृश्वेदः” इत्यादि श्रुतावपि इतिहासः पुराणम्, एतादृशः पाठः प्राप्यते । अत्र प्रसिद्धमितिहासपुराणं विहाय नान्योऽर्थः कर्तुं शक्यते, प्रसिद्धेः विरोधात् । एतेन सहैव नित्ये ग्रहयज्ञे इतिहासपुराणयोः पाठोऽपि वेद इव पुराणानां प्रामाण्यं विनिवेदयति ।

अत्रकः प्रश्नोऽपि समुदेति, स च, यदि पुराणवेदयोरेकत्वमेवास्ति तदा वेदात्तस्य (पुराणस्य) निम्नत्वेन निर्देशः कथं जातः ? विषयस्यास्य केवलम् इदमेवास्ति ससाधानं यद् भिन्ननिर्देशे स्वरक्रमयोर्वैलक्षण्यमेवास्य मूलं वर्तते । वेदपुराणे इति द्वयमेवास्ति अनादि, एतद्द्वयमेव प्रतिकल्पमाविर्भवति — अंशेऽस्मिन् साध्ये सत्यपि स्वरक्रमवैलक्षण्यमेव परस्परं भेदकतत्त्वं परिलक्ष्यते । तत्रैव पुराणे एकादशीन्नतस्य प्रसंगे प्रतिपादितमस्ति यदेकादशीन्नतं वेदे नास्ति वर्णितम्, अतो वै विनैककतं व्यमेतद् अस्ति । वेदेषु यन्नोपलभ्यते सुस्पष्टतया, तदपि पुराणेऽस्तत्वाद् ग्राह्यमेव वर्तते, यतो हि वेदे ग्रहसञ्चारस्य, कालशुद्धेः, पर्वणः, तिथीनां क्षयवृद्धयोस्तथा ग्रहादेर्निर्णयो न कृतोऽस्ति । परन्तु इतिहासपुराणाभ्यां निर्णयोऽयं पूर्वमेव विहीतः । यः विषयो वेदेषु न मिलति, स स्मृतिषु लभ्यते, यदुभयत्र न दृश्यते, तद् पुराणेषु प्राप्यते । पुराणानां प्रसंगे पार्वतीं प्रति शिवोक्तिरपि व्यातव्या । तच्छैवम् — शिवेनोक्तं यदहन्तु वेदार्थापेक्षया पुराणार्थमेव समधिकविशदं स्वीकरोमि । नात्र कोऽपि सन्देहावसरो यत् पुराणे वेदः सुप्रतिष्ठितोऽस्ति । उक्तं चात्रोत्तरार्द्धे (अध्यायः २४)

न वेदे ग्रहसञ्चारो न शुद्धिः कालबोधिनी ।

तिथिवृद्धिक्षयो वापि न पर्वग्रहनिर्णयः ॥

इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं निर्णयः पुरा ।

यन्न दृष्टं हि वेदेषु तत्सर्वं लक्ष्यते स्मृतौ ॥

उभयोर्यन्न दृष्टं हि तत्पुराणैः प्रगीयते ।

वेदार्थादधिकं मन्ये पुराणार्थं वरानने ॥

वेदाः प्रतिष्ठिताः सम्यक् पुराणे नाऽत्र संशयः ।

कुत्रापि श्रुतिस्मृतिरिति नेत्रं द्वयं परिकीर्तितन्तथा पुराणं हृदयं प्रोक्तम् । एकेन नेत्रेण हीनो मनुष्यः काण्डतया द्वाभ्यां हीनोऽप्येति

निगद्यते, परन्तु पुराणेन हीनस्तु हृच्छून्य इति कथितोऽस्ति, एवं काणस्तथा
अन्धस्तु हृच्छून्यापेक्षया (पुराणहीनापेक्षया) सुष्ठुतर एवास्ति—

श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम् ।

एकेन हीनः काणः स्यात् द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्तितः ॥

पुराणहीनाद् हृच्छून्यात्काणान्धावपि तो वरो ।

तन्त्रमूलकत्वम्—

अस्माकं पुराणानि तन्त्रमूलकान्यपि सन्ति । तत्र हि देशीभागवते,
एकादशस्कन्धस्यारम्भे, श्रुतिस्मृत्योर्विरोधे श्रुतेः प्राबल्यं तथा स्मृतिपुराणयो-
र्विरोधे स्मृतेः प्राबल्यं निगदितमस्ति— “श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव
गरीयसी । तयोर्द्वेधे स्मृतिर्वरा ।” तत्र पुराणानां वेदमूलकत्वमिव तेषां
तन्त्रमूलकत्वमपि हेतुत्वेनोपन्यस्तमस्ति । अत्र वक्तुं शक्यते यत् पुराणानां
तन्त्रमूलकत्वे सत्यपि तेषां प्राबल्यं कथं न स्यात्, यतो हि तन्त्रमपि लीला-
विग्रहधारिणो भगवतो विष्णोरेव मुखात् प्रोक्तमस्ति । अपि वेदास्तु
धुणाक्षरन्यायेन श्वास-प्रवास इव बुद्धिपूर्वकं समुत्पन्नाः, अत एव तेषाम-
पेक्षया सर्वज्ञबुद्धिपूर्वकं निश्चितानां तन्त्राणामेव प्राबल्यं युक्तियुक्तं प्रतीयते ।
परन्तु नैतद् वरमस्ति, यतो हि वेदाविरोधिनां तन्त्राणां प्रामाणिकत्वे
सत्यपि वेदविस्मृत्यानाम् अप्रामाण्येन तन्त्रमूलकानां पुराणानां श्रुतिमूलकत्वं
स्मृतेरपेक्षया दीर्घत्वमेवाधिगच्छति । विश्वास इव अबुद्धिप्रकटितानां
वेदानां समक्षं बुद्धिपूर्वकं विरचितानां तन्त्राणां प्रबलता नैव स्वीकर्तुं
शक्यते; यतो हि वेदानामबुद्धिपूर्वकत्वादेव तेषाम् अपौरुषेयता वर्तते तथा
अस्मादेव कारणात् पुंदोषशङ्काकलङ्कपङ्कबोषहिता सन्ति । नास्ति तन्त्रेषु
विषयोऽयम्, तानि तु बुद्धिपूर्वकं भूतत्वात् सम्भावित-भ्रम-प्रभाव—
विप्रलिप्साकारणापाटवादिभिः पुरुषाभितर्कैर्बोद्धितानि सन्ति । एतदपि
वक्तुं शक्यते यद् जीवानां रचनासु भ्रमादयो दोषाः संचितुमर्हन्ति । परं
तन्त्रन्तु सर्वज्ञेन ईश्वरेण विरचितमस्ति, तत्र तु उक्तदोषाणां सम्भावनेव न
भवितुमर्हति । अतस्तन्त्राणां स्वतःप्रामाण्यं सुस्पष्टमेव । प्रसङ्गेऽस्मिन्
एतदपि न वाच्यम्, यतो हि यया युक्त्या तन्त्रकाराः सर्वज्ञतां परमेश्वरस्य
साधयितुम् इच्छन्ति, तयैव युक्त्या ब्रह्मवादिनोऽपि स्व-आगमकारान्
सर्वज्ञतादिताघनसम्पन्नान् तथा तेषाम् आगतानामपि प्रामाणिकत्वं
वदिष्यन्ति । न तत्र कोऽपि विशेषहेतुर्भवेदितुमर्हति, येन तन्त्रकाराणामेव
सर्वज्ञता सिद्ध्येत्, तासामेव रचनानां प्रामाण्यं स्यात् न हि अन्यासाम् ।

विना विशेषहेतुम् अयं सर्वज्ञोऽयमल्पज्ञ इति निर्णयो न कर्तुं शक्यते । कथञ्चित् सर्वेषां सर्वज्ञता स्वीकृतापि स्यात्, तदा पुनः सर्वज्ञानाभुक्तिषु परस्परं विरोधेन न भाव्यम् । यतो हि अभ्रान्तानाम् एकविधरज्जो सर्प-धारा-मालादिविशेषितं विविधं ज्ञानं न सम्भवति । न चैवम्, आत्मादिपदार्थानां निरूपणप्रसंगे परस्परम् उक्तिषु विरोधः समुपलभ्यत एव । एवंभूतायां परिस्थितौ कथं न सुन्दोपसुन्दन्यायेन एतद्वि सर्वज्ञताया व्यापादकत्वं स्यात् ? इतश्च अपौरुषेयवेदस्य प्रामाण्येन पशुपतीत्यादीनां तन्त्रकाराणां सर्वज्ञता सिद्धिं यास्यति, तदनन्तरं तन्त्राणां प्रामाण्यमपि । एवम् उपजीव्यत्वाद् वेदानामेव मुख्यं प्रामाण्यं सिद्धयति ।

एवंभूतपरिस्थितौ येषां तन्त्राणां वेदानुकूलत्वं भविष्यति, तेषां प्रामाण्ये सत्यपि स्पष्टवेदवाक्यविरुद्धत्वात् तेषामप्रामाण्यमेव वरीयते ।

इदानीं निष्कर्षसिद्धये किञ्चिदत्र कथ्यते— एवं हि तन्त्रमूलक-पुराणानां श्रुतिमूलकस्मृत्यपेक्षया दीर्घत्वं तथा श्रुतिमूलकतन्त्रोपजीविनामपि साक्षात् श्रुतिमूलकस्मृत्यपेक्षया दीर्घत्वमेव तिष्ठति । धर्मस्तु चोदनैकवेद्यो विद्यते, पौरुषेयवाक्यस्य तत्र प्रामाण्यं नास्ति, योगिनाम् ईश्वरस्य च प्रत्यक्षस्य तु अविषयो वर्तते, यतो हि स “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” “शब्दात्” इत्यादि अपौरुषेयशब्दमन्त्रेणैव गम्योऽस्ति । योग्येनैव सर्वस्य वर्तनेन “सर्वदशिता” अस्ति नहि अयोग्येन । अवाह्यस्य अवहनेनाग्नौ सर्ववाहकत्वमनुपपन्नं नावगम्यते । अत्र भगवन्नामकौमुदीकारादयस्तु “पञ्चमो वेद उच्यते” एवमभिधाय पुराणानां साक्षाद् वेदत्वभवात्वेन तन्मूलकत्वानुपपत्त्या स्मृत्यपेक्षया पुराणानां प्राबल्यं समधिकं स्वीकुर्वन्ति । “शारीरकमीमांसा” तथा तद्भाष्यकारादयः पुरुषसम्बन्धेन पौरुषेयत्वात् पुराणानां स्मृतित्वमेव स्वीकुर्वन्ति ।

अतोऽत्र एवं वक्तुं न शक्यते यत् “तस्याद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे” “ऋग्वेदोऽग्नेरजायत” एवरूपेण वेदानामपि पुरुषसम्बन्धः श्रूयते, एतावता एषामपौरुषेयत्वं कथं स्वीकुर्यात् ? यतो हि “वाचा विरूप-नित्यया” तथा “अनादिनिधना नित्या वागुसृष्टा स्वयम्भुवा” इत्यादि-वचनानामनुरोधात् सम्प्रदायप्रवर्तितक्षणाविर्भाव एव उपर्युक्तः “जनिः” श्रुत्यर्थोऽस्ति । प्रमाणान्तरेणार्थमनुप्राणसुप्तप्रतिबुद्धन्यायेन परमेश्वरस्य ज्ञानेन, कर्मणा संस्कारातिशयेन च अथवा पुरुषान्तरस्य पूर्वकल्पीयेन वेदस्मरणेन सम्प्रदायस्य प्रवर्तनं सम्भवति । गुरुणा पठितानां तथा प्रमाणा-

न्तरेणार्थोपलब्धिद्वारा विरचितानां मन्त्राणां पुरुषसम्बन्धो नास्ति । तावता पुरुषसम्बन्धेनैव तेषां पौरुषेयत्वम् वक्तुं न शक्यते । साक्षात् स्वयम्भू-
नरायणोऽस्ति, एवं चिरात् शुश्रुम । वेदा ईश्वरात्मनः सन्ति, तत्र तु
महान्तोऽपि विद्वांसो मोहं व्रजन्ति । उक्तं चान्न— “वेदप्रणिहितो धर्मः
ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः” ।

वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रुम ।

वेदस्य चेश्वरात्मत्वात्तत्र मुह्यन्ति सूरयः ॥

इत्यादिभिर्वचनैः पुराणेष्वेव वेदानाम् अपौरुषेयत्वं, नित्यत्वं तथा
स्वतःप्रामाण्यं निगदितमस्ति । किञ्च येन योगजप्रभावेण पुराणार्थं
साक्षात्कृत्य पुराणानि निर्मितानि सन्ति, तदपि वेदैकसमधिगम्यमस्ति ।
अनेनापि वेदानां पुराणोपजीव्यत्वमेवास्ति ।

पुराणैर्यवेदानां विलक्षणा—

इदानीमुभयोः परस्परं सम्बन्धस्तु घनिष्ठ एव परन्तु वेदानां तदपेक्षया
कयाचिद् दृष्ट्या विलक्षणं त्वस्थेव । अत्रैका शङ्का समुद्भवति—अत्रैवमपि
वचनं पुराणेषु श्रूयते, अतः पुराणानामपि अपौरुषेयत्वं कथं न स्वीक्रियेत ?
इति वक्तुं नैव शक्यते, यतः श्रीमद्भागवते समाधिना अर्थं (वस्तु)
समनुप्राप्य विरचितत्वं प्रतिपादितमस्ति, अतोऽत्र दृढकर्तव्यस्मरणसम्भवोऽस्ति ।
सम्प्रदायस्य अविच्छिन्नतया सह अस्मर्यमाणकतत्त्वाभावात् पुराणेषु
अपौरुषेयत्वं नावतिष्ठति । वेदोपबृंहकपुरुषार्थस्य, यद्धि अनादिपरम्परातः
प्राप्तमस्ति, अनादित्वे सत्यपि समाध्यादिभिः तेषामभिगम्यञ्जकस्य वर्णपद-
वाक्यानुपूर्विणः अर्थोपलब्धिपूर्वकं विरचितत्वेन भेदेनापि सम्भाव्यते ।
परन्तु वेदे नास्त्ययं विषयः, तत्र तु पुरुषबुद्धिपूर्वकं विरचितत्वस्याभावाद्
आनुपूर्वीकत्वमपि प्रतिकालमेकरसतां भजते । एवमपि पुराणानामपेक्षया
वेदानां विलक्षणं सिद्धयति । अतएव पुराणानि स्मृतिकोटो परिगणितानि
सन्ति ।

उपर्युक्तविषये अधोलिखितमपि ध्यातव्यम्— “समान्ति च” (३. १. ३),
“स्मर्यन्तेऽपि च लोके” (३. १. १९), अत्र व्याकरणसूत्रोपरि “अपि
च स्मर्यन्ते लोके द्रोणघृष्टद्युम्नप्रभृतीनामयोनिजत्वम्” एतद्भाष्यमस्ति ।
शाङ्करभाष्येऽपि उक्तमस्ति यत् “सप्त नरका रौरवप्रमुखः दुष्कृतफलोप-
भोगभूमित्वे स्मर्यन्ते पुराणिकैः । एवं पुराणानां स्मृतित्वे व्यवस्थिते सति

स्मृत्यपेक्षया तेषां (पुराणानां) दीर्घत्वं न प्रतिपादयितुं शक्यते । विरोधे जाते प्रत्यक्षवेदावयस्य सहकारासहकारयोरालोचनां विधाय बलाबलं निर्धारयेत् । अथवा—

“यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्भेषजम्” एवं श्रुतिप्रशस्तस्य मनोर्वचनस्या-
नुरोधेन स्मृतेस्तथा पुराणानां विरोधस्य परिग्रहः करणीयः ।

इदानीं पुराणानां प्रामाण्यविषये किञ्चित्प्रतिपाद्यते— तत्र हि पुराणानां प्रामाण्यस्य विषये तार्किकाणां मतमस्ति भिन्नं पूर्वप्रतिपादितो-
र्ध्वविषयेभ्यः । वस्तुतो दर्शनकारैः पुराणप्रामाण्यं विशेषरूपेण विवेचितमस्ति ।
वेदस्य प्रामाण्यन्तु स्वतःसिद्धं मन्यते । वेदस्य यत् किञ्चित् कथनमस्ति
तच्च प्रामाण्यसम्पन्नमस्ति नास्त्यत्र सन्देहः । परन्तु मीमांसकैर्वेदकथनं
भागद्वये विभक्तम् तच्च विधिस्तथा अर्थवादरूपोऽस्ति । अर्थवादेनात्र
सम्बन्धः तैः प्रशंसात्मकैर्विधिरस्ति, येषु कस्यापि अनुष्ठानविशेषस्य
स्तुतिः कृतास्ति । मीमांसानुसारं विधिरेव वेदवाक्यानां परिनिष्ठिततात्पर्या-
वसानं भवति, अर्थवादस्तु विधिवाक्यानामङ्गीभूय स्वप्रामाण्यं दधाति ।
एवं वेदस्य स्वतःप्रामाण्यमस्ति— अर्थात् तद्द्वारा प्रतिपादितस्य वस्तुनः
नास्ति अन्यत्रापेक्षेति । स्मृतेः प्रामाण्यं तु वेदमूलकं विद्यते ।

पुराणप्रामाण्यस्य विवेचनावसरे वात्स्यायनविरचितस्य न्यायभाष्य-
स्यापि कथनमिदं ध्येयमस्ति—

“य एव मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य
धर्मशास्त्रस्य चेति विषयव्यवस्थापनाच्च यथाविषयं प्रामाण्यम् । यज्ञो
मन्त्रब्राह्मणस्य लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थापनं धर्म-
शास्त्रस्य विषयः ।”

अस्यायमभिप्रायोऽस्ति—मन्त्रब्राह्मणस्य ये द्रष्टारः प्रवक्तारः ऋषयो
मुनयश्च वर्तन्ते त एवं इतिहास-पुराण-धर्मशास्त्राणां चापि वर्तन्ते ।
एवं द्रष्टृर्ध्यातृश्च दृष्ट्या साहित्यस्य एषु अङ्गत्रयेषु समानताया एव भावो
विद्यते । तदा एतेषां प्रामाण्यमपि किमेकविधमेवास्ति ? अत्र वात्स्यायनस्य
कथनमस्ति— नहि, एषां विषयाः पृथक्तया व्यवस्थिताः सन्ति तथा तेषामेव
प्रतिपादने एतेषां विषयानुसारं प्रामाण्यमस्ति । मन्त्रब्राह्मणविषयोऽस्ति
यज्ञम् । इतिहासपुराणयोरस्ति लोकवृत्तम् । एवमेव धर्मशास्त्रस्य विषयोऽस्ति
लोकव्यवहारस्य व्यवस्थापनम् । अर्थात् लोकव्यवहारः कथं सुव्यवस्थितं
प्रचलिष्यति तेषां नियमानां तथा सिद्धान्तानां प्रतिपादनमिति । परिणामतो

वात्स्यायनदृष्टौ एषु विशिष्टविषयेष्वेव एषां ग्रन्थानां प्रामाण्यं वर्तते । एवम् इतिहासपुराणादौ वेदस्य तथा वैदिकस्वरूपस्य बोधाय वेदस्यापेक्षा तथा धर्मशास्त्रस्यावश्यकता वर्तते, तथैव इतिहासपुराणयोरपि । अत एव वात्स्यायन इतिहासं, पुराणं च प्रमाणं स्वीकरोति लोकवृत्तज्ञानाय एव परन्तु स्वीकरोत्येव ।

प्रसङ्गेऽस्मिन् कुमारिलभट्टस्यापि विचारा विमर्शनीयाः, प्रकृतेः उपयोगित्वात् ।

कुमारिलभट्टस्य विचाराः—

सर्वासां स्मृतीनां प्रामाण्यं तत्प्रयोजनस्य कारणमस्ति स्मृतयो यस्य प्रयोजनस्य सिद्धिं कुर्वन्ति । तत्र च स्मृतीनां प्रयोजनं द्विविधं परिलक्ष्यते । स्मृतयो धर्मेण मोक्षेण सम्बद्धविषयस्य कृते प्रमाणभूता वर्तन्ते, यतो हि धर्मः वेदोपरि आश्रितो भवति । स्मृतिषु अर्थविषयकं सुखविषयकं यदस्ति तात्पर्यं तदपि प्रमाणभूतमस्ति ? यतो हि तच्च लोकव्यवहारमाश्रयते । अतो द्वयोः पार्श्वमवश्यं स्वीकर्तव्यम् । पुराणेतिहासयोः उपवेशवाक्यानामपि एषैव गतिरस्ति, अनया शैल्या तेषां वाक्यानां प्रामाण्यस्य निर्णयः कर्तव्यः । उपाख्यानानां व्याख्या अर्थज्ञाद इव कर्तव्या, अर्थाद् यथा वैदिक-अर्थवादस्य प्रामाण्यं भीमांसा-ग्रन्थेषु निर्णीतमस्ति, सैव शैली उपाख्यानानां व्याख्याया विषये अङ्गीकार्या । पुराणेषु पृथिव्या विभागानां यद् वर्णनमस्ति तदुद्देश्यं धर्मधर्मयोः साधनभूतानि फलानि उपभोक्तम् उपयुक्तानां स्थितीनां निर्देश-रूपमस्ति । अत्रायमाशयोऽस्ति यत् तीर्थस्थलेषु क्रियमाणं कार्यं धर्मस्य सम्पादनं विधत्ते तथा दृष्टस्थानानां कर्म अधर्ममभिधत्ते— एतेषां विषयाणां ज्ञानाय भुवनकोषस्य वर्णनं पुराणेषु विधीयते । एतेषु वर्णनेषु किञ्चित् अनुभवोपरि आश्रितं भवति शिष्टञ्च वेदाश्रितम् । पुराणानां वंशानुक्रमणं क्षत्रियजात्योः गोत्राणां वर्तते तथा मागोऽयं दर्शनवेदयोस्तथा लोकानुभव-स्तथा श्रुतिः, उभयोराश्रितत्वेन प्रामाण्यमस्ति । पुराणेषु देशकालयोः परिगणनं भवति, यस्योद्देश्यः लोकस्य एवं ज्योतिषशास्त्रस्य व्यवहारसिद्धिः अस्ति । एवञ्च पुराणानामयं यथार्थानुभवः गणिताद्यनुमानानां चोपरि आश्रितत्वात् प्रमाणं स्वीकृतमस्ति । मविष्ये कानि कानि वस्तूनि जायमानानि सन्ति इति भाविकथनं वेदाश्रितमस्ति । एतदस्य कथनमिदमस्ति यद् युगानां स्वभावोद्भादिकालतः प्रवृत्तो भवति । एतदनुसारं प्राणिभिः धर्म-धर्मयोरनुष्ठानं विधीयते । एवञ्च अनेन फलविकारस्य वैचित्र्यं ज्ञायते । कुमारिलमहोदयस्य सारगर्भितस्यास्य वाक्यस्यायं भावोऽस्ति यत् पूर्व-

कालाद् युगधर्मस्य स्वभावाद्धेतोर्मानवस्य कार्याणां विचित्रं फलं द्रष्टुं शक्यते । एतस्यैव ज्ञानस्याधारे पुराणानां भाविकथनरूपोऽशश्रितार्थो भवति । अत्र तन्त्रवार्तिकानुसारमेव उपयुक्तं व्याख्यानमवगन्तव्यम् (तं० वार्तिक १. ३. ३ सूत्र) ।

उपयुक्तानुशीलनेन पुराणानां वर्ण्यविषयस्य तथा प्रामाण्यस्य विवेचनं सुव्यवस्थितं भवति—

(१) वर्ण्यविषयदृष्ट्या कुमारिलस्य मान्यतानुरूपम् इतिहासपुराणेषु कथानकस्य, पृथिव्या भूगोलस्य, वंशनामावल्याः, तथा तच्चरितस्य, कालगणनायाः, भाविघटनायाश्चतेषां सर्वेषां वर्णनं नियमितरूपेण वर्तमानं भवति ।

(२) प्रामाण्यविषये कुमारिलस्य मतमस्ति यद् वेदानुसारित्वात् पुराणानां प्रामाण्यमस्ति, अर्थात् पुराणं स्वतःप्रामाण्यमभूत्वा वेदमूलकत्वात् प्रमाणं मनुते, अर्थात् पुराणस्य प्रामाण्यं परतः प्रमाणमस्ति । एतावतैव पुराणस्य वेदविरुद्धांशो निर्मूलकत्वात् कथमपि प्रामाण्यं न स्थापयति । कुमारिलस्य मतस्यास्य परिपुष्टिः आचार्यशङ्करेणापि कृताऽस्ति । अतस्तत्रापि किञ्चिद् वक्तव्यमत्र द्रष्टव्यमस्ति—

अत्र आद्यशङ्कराचार्यस्य पुराणविषयकमतादबोधाय शारीरकभाष्यानुशीलनं कर्तव्यमस्ति । अत्र हि आचार्येण पुराणानां वर्ण्यविषयस्य तथा वैशिष्ट्यस्य वर्णनं सुष्ठु कृतमस्ति, यद्यपि तेन कस्यापि विशिष्टपुराणस्य नाम एव भाष्ये न निर्दिष्टमस्ति । अत्र केवलं पुराणप्रामाण्यविषयकं मतं संक्षिप्ततयाऽवलोकनीयं वर्तते ।

शङ्कराचार्यमतानुसारं समूलमितिहासपुराणम्— अर्थात् इतिहास-पुराणं समूलं वर्तते, न हि निर्मूलम् । एवं चास्य तथ्यस्य संसिद्धये तेन अनेकयुक्तीनां तर्काणां च प्रदर्शनं कृतम् । देवानां विग्रहविषये सामर्थ्यविषये च आचार्येणोक्तं यद् इतिहास-पुराणकथनं मन्त्रमूलकम् अथवादमूलकं च सम्भावितं स्यात्, तदा तदपि देवानां विग्रहं (शरीरधारणं) संसाधयितुं पर्याप्तं स्वीकर्तुं शक्यते । पुराणस्य कथनं प्रत्यक्षादिमूलकमप्यस्ति । यद्वस्तु इदानीन्तनानां मानवानां कृते अप्रत्यक्षं विद्यते, तत् प्राचीनानां प्रत्यक्षमासीत् । एतस्माद्धेतोः पुराणेषु व्यासादीनां ऋषीणां देवादिभिः सह प्रत्यक्षं व्यवहारस्य घटनाया अनेकत्र वर्णनं प्राप्यते ।

अन्नंका शङ्का समुद्भवति — आधुनिकजनानामिव प्राचीनानामपि देवादिभिः सह व्यवहर्तुं सामर्थ्यं नासीत् । अत्रोत्तरयति — एवन्तु भवता जगद्-वैचित्र्यमेव निषिध्यते । यतो वैचित्र्यमेव जगतः स्वरूपमस्ति । उक्तं हि वैचित्र्यं जगति । अत एव शङ्कायाः स्थापनन्तु जगतोऽस्य महनीयं रूपं प्रति अनास्थाऽविष्करणमस्ति । अत्र एको वृष्टान्तोऽवगन्तव्यः — अद्यत्वे सार्वभौमनृपाणामभावोऽस्ति, एतावता प्राचीनकाले सार्वभौमनृपाणामभाव आसीत् ? एवं तु राजसूयविधिः (यच्च वेदप्रतिपादिताऽस्ति) एव व्यर्थतां यास्यति । अद्यत्वे या अव्यवस्था वर्णाश्रमधर्मस्यास्ति, तथैव प्राचीनकालेऽपि आसीत् (सप्तमशती — उत्तरार्धे श्रीशङ्कराचार्यः — द्वितीयसंस्करणम्, प्रयागः १९६३ पृ० ३५-४९ द्रष्टव्यम्) । इत्थं तु व्यवस्थाविधायकं शास्त्रमपि निष्फलतां यास्यति ।

निष्कर्षस्तु एवं यद् धर्मोत्कर्षेण तदा प्राचीना देवैः सह प्रत्यक्षं व्यवहरन्ति स्म ।

इत्थं वेदपुराणयोः सम्बन्धविषये यथा अस्माकं सूक्ष्मनिरीक्षणं वर्तते, तदनुसारन्तु द्वयोर्मध्ये अतीव घनिष्ठः सम्बन्धो दृश्यते । वस्तुतः पुराणेषु वेदविहितप्रतीकानां समधिकगम्भीररूपेण विचारं कृत्वा सारतया व्याख्यानं कृतमस्ति येन सर्वे विषयाः सामान्यजनबुद्धिविषयतां समधिगच्छन्ति । तत्त्वतस्तु पुराणानि वेदोपजीव्यतामादाय एव विरचितानि सन्ति । अध्ययने मया यथा वृष्टमनुभूतं च तथा तु वेदेष्वपि पुराणांशाः पूर्वं गृहीताः सन्ति । परन्तु पुराणचर्चा वेदगतां विलोक्य नैवं वक्तुं शक्यते यत् पुराणानामेवोपजीव्यतेति । वस्तुतस्तु अस्ते अयमेव निष्कर्षः समायाति यद् वेदानां छाया एव पुराणानि वर्तन्ते । वेदपुराणयोर्मध्ये नामतो भिन्नतायां सत्यायामपि विषयवृष्ट्या अभिन्नतैव अस्ति । अनयोर्मध्ये सम्बन्धवृष्ट्या सहोदरभ्रातृत्वमेव स्वीक्रियते । यदि पुराणानि न भवेयुस्तथा वेदोक्तानां प्रतीकानां यथार्थतया ज्ञानाभावाद् बहूनाम् अनर्थानां समुदयो भवेत् । अतोऽनयोर्मध्ये पितृ-पुत्रभाव-सम्बन्धोऽपि वक्तुं शक्यते । यत् किञ्चित्स्यात् परन्तु सम्बन्धस्तु घनिष्ठो निर्विवाद एव । पूर्वगतेषु व्याख्यानेषु अनेकानेक-वृष्ट्या कृतो विचारस्तु मम कथनमेवानुसरति । एवं च भिन्नवर्चिर्हि लोक इति वृष्ट्या सर्वेषां चिन्तनं स्व-स्व-प्रकृत्यनुसृतमेव व्रजति । अत्र प्रकृतिता मम सर्वे विचारा उचिता एव सन्तीति कथनं तु प्रोढोक्तिमात्रं भविष्यतीति, तथापि उक्तविषये सम्बन्धविषयकमोचित्यं तथा तद्विषयगृहीताः सन्दर्भा मौलिका निर्बुद्धाश्च सन्तीति विवक्ष्यमि ।

गताङ्काद् अग्रे—

मुकुन्दः

डॉ० शिवप्रसादो भारद्वाजः

भारद्वाज-निकेतन, हरिपुर कावली, जरनल महादेवसिंह मार्ग,
देहरादून

तुन्नं विमातृवचसाऽबमतं च पित्रा

मात्रा च दक्षितसृति ध्रुवमात्मभवतम् ।

योऽन्वग्रहीन् नृपपदं स्वपदं च दत्त्वा

स स्यात् कृपामृदुमना भगवान् मुकुन्दः ॥ २७ ॥

नाभेः सुतत्वमयितो वृषभो नृपाणां

भूतवर्षभः कु - वलयं सकलं प्रशास्य ।

लोकाय यः परमहंसगतिं दिदेश

श्रेयस्करः स भगवान् भवतान् मुकुन्दः ॥ २८ ॥

क्षत्रं स्वबाहुजमपि च्युतमात्मधर्मात्

लुब्धं द्विजस्वहरणे प्रथितस्ववीर्यम् ।

त्रिःसप्तचारमबधीत्तु कुठारपाणी

रामो रमेत हृदये स विभुर्मुकुन्दः ॥ २९ ॥

द्वीपेस्तु सप्तभिरितां वसुधां समस्तां

राजन्यकादपहृतां विषयैरनिष्टतः ।

यः कश्यपाय मुनये प्रददावतृष्णः

स स्याच् शिवः परशुरामवपुर्मुकुन्दः ॥ ३० ॥

शम्भुप्रसादवरलब्धखचन्द्रमूर्धा

दुर्धर्षतामुपगतो मनुजेतरेषाम् ।

येन न्यपाति समरे किल रावणोऽसौ

रामः स मानववपुर्जयतान् मुकुन्दः ॥ ३१ ॥

स्त्रोरत्नमित्यभिमता ननु क्रीशिकेन
 नीता शिलात्त्रमवमान्य च गीतमेन ।
 स्वं रूपसंघ्निरजसा गमिता त्वहल्या
 येन क्षणेन जयतात् स विभुर्मुकुन्दः ॥ ३२ ॥
 इयामाभिरामसुरुचा वपुषो विमुग्धं
 कृत्वा सवारिचरचक्रमकुण्ठसत्त्वः ।
 यो वारिधिं स्तिमितमेव चकार सेतु-
 भूतं स रामतनुरस्तु मुदे मुकुन्दः ॥ ३३ ॥
 राज्याभिषेकमभिलक्ष्य जहर्ष तंव
 जग्लौ च यो न वनवासनिदेशलाभे ।
 योगोव सुस्थिरमतिः सुखदुःखयोश्च
 रामः सदा स रमतां हृदये मुकुन्दः ॥ ३४ ॥
 देवोरगासुरवलकथनानि नित्यं
 त्रैलोक्यसंज्वरकराणि च वीर्यदर्पात् ।
 रक्षांसि योऽधमदहो ! हरिर्ऋक्षसैन्ये
 रामः स चित्रमहिमा जयतान्मुकुन्दः ॥ ३५ ॥
 कृत्वा हवींषि ननु यानि शिरांसि देवाद्
 रक्षोऽधिपो वरमलब्धतदक्षतत्त्वम् ।
 तैर्यो जुगुप्स सहसा हरकण्ठहारं
 रामः सदा स रमतां हृदि मे मुकुन्दः ॥ ३६ ॥
 मर्यादया विलसितं प्रणयन् समाजं
 भार्या प्रियामथ सतीमपि दृष्टपुण्ड्राम् ।
 लोकापवादविमना विजहाव सङ्गो
 रामः सदा स रमतां हृदि मे मुकुन्दः ॥ ३७ ॥
 आपन्नबन्धुरखिलेषु दृशं समानीं
 रक्षोनिषादकपिऋक्षखण्डेषु कुर्वन् ।
 तुल्यप्रसादविषयान् विदधे कृपालू
 रामः श्रिये स भवताद् भगवान् मुकुन्दः ॥ ३८ ॥

नामापि यस्य खलु तारकमन्त्रभूतं
जप्तं स्थितञ्च रसने वृजिनं प्रमाष्टि ।
ध्यातश्च चेन् निरुपाधि प्रकरोति भद्रं
रामाकृतिः स हृदये दयतां मुकुन्दः ॥ ३९ ॥

प्रस्तं गजं गिरितटाकगतेन पादे
ग्राहेण, रक्षणकृते मुहुरर्थयन्तम् ।
योऽपाद् विदार्य मकरं स्व-सुदर्शनेन
पायाद् हरिः स व्यसनाद् भगवान् मुकुन्दः ॥ ४० ॥

सन्त्रस्तया मनुजदेहधरासुराणां
भारेण यो वसुधया बहुधानुनीतः ।
तामुद्धार बलकृष्णतनुः स्वमाया-
योगेन, सोऽस्तु कल्याण-मसृणो मुकुन्दः ॥ ४१ ॥

भूत्यादिभिर्न विदितो, यतिदुर्गमश्च,
ध्येयः सुरैश्च, धृतमानवविग्रहो यः ।
गोपात्मजत्वमगमत् प्रणतानुरोधात्
कृष्णाभिधः स भगवान् जयतान् मुकुन्दः ॥ ४२ ॥

रामोऽथ लाङ्गलधरो हतवान् प्रलम्बं
गवं व्यमर्दयदथ द्विविदस्य सद्यः ।
यो रुक्मिणञ्च निजघान सदेन धृष्टं
शेषः स चातुलबलो जयतान् मुकुन्दः ॥ ४३ ॥

ज्ञात्वा बकीमुपगतां तु जिघांसया यः
पीत्वाऽपि तत्स्तनयुगं भृतकालकूटम् ।
देहाद् विमोच्य सुगतिं प्रददौ च तस्यै
सोऽस्मासु किं न दयतां भगवान् मुकुन्दः ॥ ४४ ॥

मृद्भक्षणप्रकुपितां जननीं यशोदां
 सन्दश्यं विश्वमखिलं वदने स्वकीये ।
 योऽमूमुहन् महिमवशं न विस्मृतस्वां
 लीलाशिशुः सद्यतां भगवान् मुकुन्दः ॥ ४५ ॥

बालोऽप्यबालमहिमा विमदं विधातुं
 शक्रं जलप्लवभयाद् ब्रजरक्षणार्थी ।
 छत्राकवत् करकनीनिकया नगाहं
 योऽधाद् गिरिं, स भगवान् दयतान् मुकुन्दः ॥ ४६ ॥

दुष्टां तु कालियविषेण कलिन्दकन्यां
 कर्तुं क्षुपेयसलितां, कलहापदेशात् ।
 अन्तर्निमज्ज्य च दहे विममाथ नागं
 यः सोऽस्तु नः सुमतिदो भगवान् मुकुन्दः ॥ ४७ ॥

पश्यन्ति यं न यतयो न द्विदन्ति विज्ञा
 वेदान्तशीलनपराश्च, स वल्लवीनान् ।
 क्ष्वेलाविलासविषयत्वमितो बुधानां
 तन्वद्भ्रमं विजयते स नटो मुकुन्दः ॥ ४८ ॥

यः सन् रसः स्वयमपि प्रविभवत्तदेहो
 लीलां रसं तु रसयन् व्रजसुन्दरीस्ताः ।
 रासं चकार सुरमोहनमत्र रासा-
 चार्योऽद्भुतः स भगवान् जयतान् मुकुन्दः ॥ ४९ ॥

राधां सुराधितमना अपि लोकचन्द्रो
 गामागतामिव दिग्नो ललितां विशाखाम् ।
 नापेक्षतावनिभरं प्रबलं हरिष्यन्
 मायानरः स भगवान् जयतान् मुकुन्दः ॥ ५० ॥

[क्रमशः]

अद्वैतवेदान्ते शाब्दबोधं प्रति आकाङ्क्षादीनां कारणत्वम्

डॉ० जी० शारदास्वामी

रीडर, संस्कृत-विभाग, संस्कृत-कलाशाला, त्रिवेन्द्रम्

वेदान्तसिद्धान्तो मुख्यतः श्रुतिप्रामाण्ये एव निर्विभर्ति । सन्धिध-
श्रुतिवाक्यानां प्रामाणिकं निरूपणं ब्रह्मसूत्रभाष्ये एव इत्यतस्तत्र शब्दप्रमाणस्य
महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । यस्य वाक्यस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गः मानान्तरेण
न बाध्यते तद्वाक्यमेव प्रमाणम् । एवं वेदान्तेतरप्रमाणाबाधितानां
तात्पर्यविषयीभूतानाम् अर्थानां परस्परसम्बन्धबोध एव 'शाब्दबोधः' इति
'अन्वयबोधः' इति च 'आख्यायते । एवमेव 'घटमानय', 'स्वर्गकामो यजेत'
इत्यादीनां लौकिक-वैदिकवाक्यानां तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गाणाम् इतरप्रमाणा-
बाध्यत्वात् प्रामाण्योपपत्तिः ।

न्यायप्रक्रियानुसारं शब्दस्य "आप्तोपदेशः शब्दः" इत्येषा परिभाषा
वर्तते । तत्र च यथावृष्टमर्थं विलयापयितुम् उपर्युक्तः यः उपदेष्टा स
आप्तो मन्यते— "आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा यथावृष्टस्य अर्थस्य चित्वा-
पयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा" इति न्यायभाष्ये उक्तम् । श्रीचिन्मस्वामिशास्त्रिणा
स्वकीयायां तन्त्रसिद्धान्तरत्नावल्यां शब्दप्रमाणस्यैषा परिभाषा प्रदर्शिता—
"तत्र पदश्रवणानन्तरं गृहीतपदपदार्थसङ्गतिकस्य पुंसः पदार्थस्मृतौ जातायां
तरेव पदार्थः स्मृतेरज्ञानाबाधितार्थविषयकं यद्विशिष्टवाक्यार्थज्ञानम् उत्पद्येत
सा शाब्दोपमा उच्यते । न पुनः शब्दः प्रमाणम् ।"

स च शब्दो द्विविधः पौरुषेयः अपौरुषेयश्च । तत्र च यथापूर्वमुक्तम्
आप्तपुरुषोच्चरितः शब्दः पौरुषेयः, वेदवाक्यप्रतिपादितश्च शब्दः
अपौरुषेय उच्यते । अपौरुषेयं वाक्यं वेदः इति न्यायकोशात् । तत्र
अलौकिकविषयेषु प्रामाणिकतार्थम् अपौरुषेयमेव वाक्यं महत्त्वपूर्णमाक्यते ।
शङ्कराचार्येण च एतद्वृद्धीकृतं यस्मिन्ज्ञानं प्रत्यक्षेण प्रमाणान्तरसाधनेन
वा न कदापि भवितुमर्हति । सर्वेषां जीवात्मनां ब्रह्मत्वं तत्त्वमसीति

३६. ३-४] अद्वैतवेदान्ते शाब्दबोधं प्रति आकाङ्क्षादीनां कारणत्वम् ३६

वेदवाक्यमतिरिच्य नान्येन केनापि ज्ञानसाधनेन ज्ञातुं शक्यते । “न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वे अपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेण अनवगम्यमानत्वात्” । उपनिषत्सु निहिता “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्येषा भावना अन्यप्रमाणैः कथमपि निषेद्धुं न शक्यते ।

विशिष्टाद्वैते रामानुजस्य शब्दप्रमाणविषये अयं सिद्धान्तः—अनाप्ता-
नुवतवाक्यजनिततदर्थविज्ञानं शाब्दज्ञानं, तत्करणं शब्दप्रमाणम् । तद्विविधम्
पौरुषेयमपौरुषेयं च । पुरुषस्वातन्त्र्याधीनरचनाविशेषविशिष्टं पौरुषेयम् ।
वेदानां च नित्यत्वेन अपौरुषेयत्वम् । अत एव करणदोषाभावः बाधक-
प्रत्ययाभावरश्च ।

मध्वाचार्येण शब्दप्रमाणस्य निर्देशः केवलं दार्शनिकविषयेषु एव कृतः ।
चत्वारो वेदाः उपनिषदः ब्राह्मण-ग्रन्थाश्चेत्यं सम्पूर्णं वैदिकसाहित्यम्
अपौरुषेयशास्त्रान्तर्गतम् । तथा रामायणं महाभारतं पाञ्चरात्रागमश्चेतत्
पौरुषेयशास्त्रान्तर्गतं मन्यते ।

व्याकरणशास्त्रमनुसृत्य विशिष्टार्थबोधनाय आकाङ्क्षायोग्यतासत्तयो
हेतवः । तत्र आकाङ्क्षा नाम शब्दनिष्ठा पूर्वपूर्वपदविशिष्टोत्तरोत्तर-
पदत्वरूपा । यत्पदध्वरणे, यत्पदध्वरणं विना न बोधः, तत्पदस्य
तत्पदेनाकाङ्क्षेति फलितम् । यथा घटमिति कारकपदध्वरणे क्रियापदध्वरणेन
विना बोधाभावः । अतः क्रियापदध्वरणेच्छारूपा आकाङ्क्षा । एवं क्रियापद-
ध्वरणेऽपि कारकपदस्येति तयोः परस्परमाकाङ्क्षा, एतत् ज्ञापकतयेव
व्याकरणोपयोगः । तथापि कारके इत्यधिकृत्य द्वितीयपादयो विहिताः
कर्तृत्वादिव्यपदेशकारकत्वेन क्रियामधिकृत्यैव “कर्मणि द्वितीया” इत्यादीनां
विधानात् । उक्तं च वाक्यपदीये —

गुणभावेन साकाङ्क्षं तत्र नाम प्रवर्तते ।

साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते ॥ इति ।

योग्यता च यत्पदार्थे यत्पदार्थस्य बाधाभावः, तत्पदार्थे तत्पदार्थस्य
योग्यता । यथा “पबन्ते वल्लिः” इत्यादिवाक्ये पबन्तपदार्थे वल्लेर्बाधाभावः,
ह्रस्वे च बाधः इति तत्र तत्र योग्यतायोग्यते इति ।

आसत्तिश्च— यत्पदार्थे यत्पदार्थस्य योग्यता, तत्पदार्थोपस्थित्य-
व्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिरूपा । यथा — “घटमानय” । इत्यादौ

घटकर्मताया अन्वययोग्यस्य आनयनपदार्थस्य तदव्यवधानेन उपस्थितिः
तथा अनुपस्थितिश्च । अग्निमान् देवदत्तो गिरिर्यातीत्यादौ अग्निस्सम्बन्धस्य
गिरावेव अन्वययोग्यतया यानकर्तृत्वस्य देवदत्तादौ तथात्वेन च
तदुपस्थापकपदयोः अव्यवधानाभावेन पदार्थयोरपि नाव्यवधानोपस्थितिः ।
तात्पर्यमपि तद्बोधे हेतुः । तच्च तद्बोधेच्छया उच्चरितत्वरूपं पदनिष्ठम् ।
संभवमानय इत्यादौ भोजनप्रकरणाविज्ञाने लवणबोधेच्छया उच्चरितत्वेन
संभवपदज्ञानात् लवणपदार्थोपस्थितिरिति केचित् । प्रकरणाविज्ञानमेव
तद्बोधे हेतुः इति नव्याः । तथा च नानार्थानां शब्दानां प्राकरणिका-
ऽप्राकरणिकार्थयोः उपस्थापकत्वाऽविशेषेऽपि प्रकरणाविज्ञानमेव अप्राकरणि-
कार्थोपस्थितौ प्रतिबन्धकम् ।

तथा च वाक्यपदीयम्—

अनेकार्थाभिप्राये च संयोगाद्यनियन्त्रिते ।

शब्दार्थानामवच्छेदान् विशेषस्मृतिहेतवः ॥ इति ।

अनेकार्थोपस्थापने संयोगाद्यैः प्रकरणैः प्रतिरुद्धे सति अप्राकरणिकार्थानाम्
उपस्थापनप्रतिरोधात् प्राकरणिकार्थश्च उपस्थितौ हेतवो नानार्थाः । एवं
आकाङ्क्षाविरुद्धिवात् वृत्तिरूपसम्बन्धज्ञानसहकृताच्च शब्दार्थविगतिः ।

अद्वैतवेदान्ते च वाक्यजन्यज्ञानं प्रति आकाङ्क्षायोग्यताऽसत्तयः तात्पर्य-
ज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि । तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्व-
योग्यत्वमाकाङ्क्षा । परस्परजिज्ञासा च एकपदार्थज्ञानजन्य—अपरपदार्थ-
ज्ञानेच्छाविषयत्वयोग्यत्वम् । तदेवं दर्शयति—ददाति इत्यदि क्रिया-
वाचकपदश्रवणे कः इति देवदत्ताविकर्तृकारकस्य, किमिति धनादिकर्मकारकस्य
केनेति हस्तादिकरणकारकस्य, कस्मै इति सम्प्रदानकारकस्य, कुत्रेति
गङ्गातीराद्यधिकरणकारकस्य, कस्मादिति, मञ्जुषाद्यपादानकारकस्य च
जिज्ञासाविषयत्वम् । क्रियाश्रवणे कारकस्य, कारकश्रवणे क्रियायाः,
कारणश्रवणे इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वम् ।

योग्यता च तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गः प्रबाधः । 'बहिर्ना सिञ्चेत्'
इत्यादितोऽपि शाब्दबोधः स्यात्, यदि योग्यताकारणं न स्यात् ।
तत्त्वमस्यादिषु अखण्डार्थपदेषु वाक्येषु तात्पर्यविषयस्य स्वरूपस्य
अबाधात् अस्मिन् योग्यता ।

आसत्तिश्च अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिः । उपस्थितिः स्मृतिरिति नैयायिकाः । स्मृत्यनुज्ञातिरिक्तम् अभिधानापरपर्यायं ज्ञानमिति सादृष्टाः । शाब्दप्रमाणातिरिक्तप्रमाणेन उपस्थितस्य पदार्थस्य अत्र अव्यवबोधो नास्तीत्यतः पदजन्य इत्युक्तम् । पदाध्याहारं विना अव्यवबोधोपपत्त्यभावादेव धजुःसंहितोक्तमन्त्रे 'इषे त्वा' इत्यादौ छिनषीत्यादि-पदाध्याहारः । आसत्तिसत्त्वे शाब्दबोधसत्त्वं, आसत्त्यसत्त्वे शाब्दबोधासत्त्वं इत्येवम् अव्यव्यतिरेकनिश्चयात् आसत्तेः हेतुत्वम् ।

तात्पर्यज्ञानं च तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितस्वरूपम् । वेदार्थज्ञानशून्येन पुरुषेण उच्चरितात् वेदात् अर्थप्रतीतिः जायते । तत्प्रतीतिशून्येन अध्येत्वा तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितस्याभावात् तदुच्चरितात् वेदात् शाब्दबोधाभावः प्रसज्येत । अयमध्येता अव्युत्पन्नः इति निश्चयदशायां तदुच्चरितात् वाक्यात् नूनं शाब्दबोधाभावः प्रसज्येत । न च ईश्वरेच्छारूपस्य तात्पर्यस्य सद्भावात् अव्युत्पन्नोच्चरितात् वाक्यात् जायमानो शाब्दबोधो नानुपपन्न इति वाच्यम् तथात्वेन ईश्वरमनभ्युपगच्छतो नास्तिकस्य शाब्दबोधाभावः प्रसज्येत । अतः अत्रोच्यते— तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं तात्पर्यम् । गेहे घट इति वाक्यं गेहे घटसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यं भवति, न तु परसंसर्गप्रतीतिजननयोग्यम् ।

भोजनप्रकरणे लक्षणानयनप्रतीतीच्छया उच्चरितं 'संश्लेषमानय' इत्यादिवाक्यम् अश्वसंसर्गप्रतीतिजनने स्वदनयोग्यतासत्वात् लक्षणपरस्व-दशायामपि अश्वादिसंसर्गज्ञानजनकं च भवतीति चेत् न, तदितरप्रतीतीच्छया अनुचरितत्वस्यापि तात्पर्यं प्रति विक्षेपणत्वात् । तथा च यद्वाक्यं यत्प्रतीतिजन-नयोग्यत्वे सति यदव्यप्रतीतीच्छया अनुचरितं, तद्वाक्यं तत्संसर्गपरमित्युच्यते । शुकादिवाक्ये अव्युत्पन्नोच्चरितवेदवाक्याद्यौ च तत्प्रतीतीच्छया एव अभावात्, तदव्यप्रतीतीच्छया उच्चरितत्वाभावेन लक्षणसत्त्वात् न बोधः । तस्मात् पदानामेव संसर्गप्रतिपादनसामर्थ्यात् प्रमाणान्तराविरुद्धे संसर्गे प्रतिपन्ने संशयविपर्ययादिज्ञाननिराकरणाय तात्पर्याविगमः । एवं तात्पर्यश्च तत्प्रतीति-जनकत्वरूपस्य शाब्दज्ञानजनकत्वं सिद्धम् ।

भारतीय - संस्कृतौ स्वराज्यस्य कल्पना

डॉ० आशिमा जोशी

प्राचार्या, महाराणा प्रताप कॉलेज, मुलाना (अम्बाला)

भारतीय-संस्कृतौ स्वराज्यस्य कल्पना कदा कथञ्चाभूदिति विवक्षायां भूदिति वैदिकसाहित्यम् अथ च पुराणेषु महाभारतं रामायणञ्चेति द्वे महाकाव्ये दृष्टिपथमागच्छतः । अत्र सर्वप्रथमं वेदेषु यजुर्वेदस्यायं मन्त्रो भारतीयसंस्कृतेः आदर्शः इति द्रष्टुं शक्यते—

अच्छिन्नस्य ते देव सोम सुवीर्यस्य रायस्पोषस्य ददितारः स्याम ।

सा प्रथमा संस्कृतिर्विश्ववारा स प्रथमो वरुणो मित्रोऽग्निः ॥^१

मन्त्रेणानेन ज्ञायते यत् सर्वस्यैव चराचरजगतः मूलं ज्ञानैश्वर्यस्य निधिः सुहृन्मित्रवद् हितसाधकश्चायं प्रभुरेवास्ति । तेनैवास्मिन् जगति स्वस्योत्कृष्टा संस्कृतिः लोकं परलोकञ्च साधयितुमस्मभ्यं प्रदत्ता । अस्माकं कर्तव्यमस्ति यद् वयं स्वस्य समाजस्य कल्याणं कर्तुं तमोत्तमं धर्ममार्गम् अङ्गीकृत्य सन्तापात् जगद् इवं रक्षेम ।

यासु परिष्कृत-भावनासु संस्कारेषु च आर्द्रस्य मानवः समाजे स्व-व्यवहारेण उदात्तानि उदाहरणानि प्रस्तौति यत्र च वैयक्तिकं स्वार्थम् अपह्राय प्राणीमानस्य हितं यथासम्भवं चिन्तयति तासां विचार-परम्पराणां नामैव संस्कृतिः । संस्कृतिशब्दस्योत्कृष्टाः गुणा व्यक्तौ स्वतो न प्रादुर्भवन्ति अपितु ये सुशिक्षिता अनुमतिनश्च पितरो गुरवः वयोवृद्धाश्च सन्ति, तेभ्य एव परम्परया, सङ्गत्या, सच्चिक्षया वा प्रायान्ति ।

अत्रैकमुदाहरणं प्रस्तूयते — दीयतां किमपि वस्तु कस्मैचिद् बालाय । स तद् वस्तु करयोगृहीत्वा भूदिति खादितुम् इच्छति । परं यदा सैव बालः किञ्चिद् वक्षिष्यते तदा स्व-प्रियवस्तूनि अन्येभ्योऽपि

दातुमुत्सुकते । एतावृशा एव विचारा यदा परिवारस्य, वर्गविशेषस्य, समाजस्य च विभिन्न-व्यक्तिभिः सह जायन्ते तदा केचन नियमा नियता भवन्ति । त एव नियमा उन्नतसमाजस्य भाषायां संस्कृतिपदवाच्या भवन्ति ।

अनेन आयाति यत् स्वजनानां कृते व्यक्तिः स्व-स्वार्थं विहाय महत्कार्यं कर्तुं चेष्टते । तज्जन्याया हानेर्वा लाभाद् वा व्यक्तिः दुःखं विहाय केवलं सुखमेवानुभवति एतावृशविशिष्ट - गुणगणान्वित-प्राणिभिः युक्तेन समाजेन युक्तं राष्ट्रं सुसंस्कृतमुन्नतञ्चोच्यते । कस्यापि समाजस्य देशस्य चोन्नता अवनता वाऽवस्था तस्य देशस्य संस्कृत्या एवानुमीयते । संस्कृतिमयिलक्ष्योल्लिखितां परिभाषामाद्धृत्य यदा वैदिकसंस्कृत्याऽनु-प्राणितस्य भारतस्थानीतमवलोकयामस्तदा स्वाभिमानेन मस्तकान्युन्नतानि जायन्ते । सत्यमेव वैदिकसंस्कृतौ जीवनयापनस्य य प्रादर्शः विद्यते, तेन तु धरा वै स्वर्गं इव प्रतिभाति । विश्वस्मिन् विश्वे देशोऽस्माकं संस्कृतिदृशा महान् गण्यते, तत्र कारणं वैदिकसंस्कृतिः एव वर्तते । अस्यां संस्कृतौ स्वराज्यकल्पनाऽपि महीयस्येव भविष्यति । छान्दोग्योपनिषद्-ग्रन्थस्यैकादशोऽध्याये वर्णितोऽस्ति यत् प्राचीनकाले केकयदेशस्य राज्ञः षश्वपतेः पार्श्वे सत्यमुनिः, यज्ञमुनिरिन्द्रद्युम्नमुनिश्च समागताः । एकस्मिन् दिने मुनिभिश्चक्रे यत् वार्तालापः तु अत्यधिकः सञ्जातः । सप्रति किञ्चिद् भवान् स्वराज्यशासनादिविषयेऽपि परिचाययतु । यतो हि भवतो राज्यस्य विश्रुतिश्चतुर्विधु प्रसृताऽस्ति । भवद्भिः स्वराज्यस्य किं स्वरूपं चिन्तितं स्वकीये राज्ये कथञ्च कार्यरूपेण परिणमितमिति श्रोतुमिच्छामः । राज्ञोक्तम्—

न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः ।

नाहिताग्निर्नाविद्वान्न स्वैरी स्वैरिणी कुतः ?

इत्थं च विस्तरेण राजा स्वराज्यं परिचाययितम् । अस्मिन् एव प्रसंगे एकत्र राजा कथयति—

न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान् नाव्रती नाप्यसोमपः ।

अध्यापयन्त्यधीयन्ते यजन्ते याजयन्ति च ॥

ब्राह्मणान् परिरक्षन्ति संग्रामेष्वपलायिनः ॥

क्षत्रिया मे स्वकर्मस्था मा ममान्तरमाविश ॥

कृषि - गोरक्ष्य - वाणिज्यमुपजीवन्त्यमायया ।

अप्रमत्ताः क्रियावन्तः सुवृत्ताः सत्यवादिनः ॥

संविभागं दमे शीघ्रं सीदन्त्यश्च व्यपाश्रिताः ।

मम वैश्याः स्वकर्मस्था मा ममान्तरमाविश ॥

भारतीसंस्कृतेः कियत् स्वरूपं तत्र विद्यते बिलोकयन्तु पाठकाः—

न मे राष्ट्रे विद्यवा ब्रह्मबन्धुनं ब्राह्मणकितवो नोत चीरः ।

नायाज्ययाजी न च पापकर्मा न मे भयं विद्यते राक्षसेभ्यः ॥

रघुवंशेऽपि यदा नृपस्य रघोः पुत्रोऽजायत तदा पुत्रजन्मजातप्रसन्नेन
रघूणा आदिष्टम्—यद् बन्धीगृहे ये बन्दिनः तान्सर्वान् स्वतन्त्रान् कुर्वत ।
अत्र कालिदासो लिखति—

न संयतस्तस्य बभूव रक्षितुर् विसर्जयेद्यं सुतजन्महर्षितः ॥

एवमेव रामस्य राज्यमुपवर्णयन् वाल्मीकिः लिखति— अवंशमशकं
राज्यं नष्टव्यालसरीसृपम् इति । अर्थाद्वामराज्ये साक्षिकानां मत्साराणां
सर्पाणां वृश्चिकानाञ्च सर्वथाऽभाव आसीत् । एतेन ज्ञायते यत्तेषां
वसतिप्रकार उच्चज्ञानेन सम्भृत आसीत् । एतादृश्यां समृद्ध-संस्कृतौ
स्वराज्यस्य परिकल्पनमपि समृद्धमेव भवति । अथर्ववेदेऽपि स्वराज्यस्य
कल्पनमुन्नतं दृश्यते । तद्यथा—

सत्यं वृद्धदूतमुग्रं दीक्षा तपो ब्रह्म यज्ञः पृथिवीं धारयन्ति ।

सा नो भूतस्य भव्यस्य पत्न्युरुं लोकं पृथिवी नः कृणोतु ॥ २

अथर्ववेदस्य द्वादशतमोऽध्यायः पृथ्वीसूक्तनाम्ना प्रसिद्धोऽस्ति ।
अस्मिन् सूक्ते द्विषष्टिनोऽध्यायाः सन्ति । एषु सर्वेषु सन्नेषु देशोत्थानं
स्वाधीनता-संरक्षणं नागरिकाणाञ्च कर्तव्यानि वर्णितानि सन्ति । अत्र
पठितो मन्त्रोऽस्य सूक्तस्य प्रथमोऽस्ति । स्वराज्यं तदेव सुस्थिरं स्थास्यति
यदि तत्रत्या वासिनः, एभिर्गुणैः सम्पन्नाः स्युः । स्वाधीनतायाः संरक्षणार्थं
वेदस्य च विकासाय सत्यम् इति प्रथमो गुणो वर्तते । सत्यस्यावहेलनां

२. अथर्व० १२. १. १.

कृत्वा राष्ट्रं न सशक्तं न च समृद्धं तिष्ठति । रहस्यमिवं ज्ञातुमस्माकं ऋषिभिः 'सत्यमेव जयते' इति सूक्तिवचनमुद्घोषितमासीत् । अद्यत्वेऽस्मिन् सन्वर्धेऽसत्यस्य यो व्यवहारो दृश्यते तदस्य सूक्तिवचनस्य अनुपालनादेव दृश्यते । देशस्य सर्वेषां रोगाणामेवौषधिरस्ति सत्यव्यवहारः । अतो देशस्य परिस्थितिं परिवर्तितुमेतदावश्यकं यद्देशस्य सर्वे नागरिकाः सत्यनिष्ठा भवेयुः । तेषां कथने व्यवहारे च सर्वेषां विश्वासो भवेत् ।

उपर्युक्ते मन्त्रे बृहदिति शब्दस्यार्थो 'बृह उद्यमने' धातुतो निष्पन्नोऽस्ति, यस्यार्थं उद्यम उद्योगो वा वर्तते । जगति ये उद्योगिनः पुरुषार्थिनश्च सन्ति, त एव महान्तो गण्यन्ते । श्रूयतेऽस्मिन् देशेऽद्यत्वे पञ्चनवति-प्रतिशतजनाः कार्येषु न रमन्ते, यस्मात्सर्वकारस्य संस्थानानि खर्वाणां व्ययकानां हानिं प्रतिवर्षं सहन्ते । जनेषु देशोत्थानस्योत्साहो नास्ति । अस्माकं चिन्तने व्यवहारे च अमस्याऽदरो नास्ति । ये जनाः परिश्रमं कुर्वन्ति तेऽस्माकं दुष्टौ हीनाः सन्ति । अथ च येऽसत्त्विका उपविशन्ति ते महान्तो गण्यन्ते । इयं व्यावहारिकी ऋद्धिरस्ति या अमोत्साहे वाधिका । जना भार्येऽधिकं विश्वसन्ति । ते न जानन्ति यदि पुरुषार्थो न स्यात्तर्हि भार्यनिर्माणमपि कथं जायेत । अस्माकं वैदिकी लंस्कृतिस्तु कथयति—“कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः” ।

अर्थात् ज्ञतं वर्षाणि यावद् वयं जीवेम परं कार्याणि कुर्वन्त एव । अथर्ववेदो लिखति—“कृते मे दक्षिणे हस्ते जयो मे सव्य आहितः” ।

अर्थाद्यदि पुरुषार्थो मम दक्षिणे करेऽस्ति तर्हि साफल्यं वामकरे । वयं पुरुषार्थिनो भवेम अनया धारणया एव स्वराज्यं तिष्ठति ।

मन्त्रे तृतीयो गुणः ऋतमस्ति । सामान्यतः ऋदितिशब्दः सत्यस्य पर्यायवाची अवबुध्यते परं वेदेऽस्य शब्दस्य अर्थोऽस्ति— सरलो निःछलश्च व्यवहारः । समाजस्य स्वस्थ-विकासायास्य गुणस्य अतीवावश्यकता वर्तते । अस्यामावे दैनिकव्यवहारेषु मनुष्योऽनावश्यकरूपेण ऊहापोहे निवसति । अस्यां स्थितौ अमो वर्धते, उपलब्धिश्च न काचिद् जायते । अद्यत्वे नेतृणामिवृशी एव स्थितिः दृश्यते । ते पदेषु किञ्चित्कालायैव स्थातुं शक्नुवन्ति । अत्र कारणं निष्कपट - व्यवहारस्याभावो विद्यते । वयं निष्कपटिनो भूत्वा स्वराज्य - संरक्षणो समर्था भवेम इत्यवधारणीयम् । चतुर्थो गुणः

उपमिति वर्तते । अयं राज्यस्य सुरक्षायं स्थायित्वं दातुं परमावश्यकः । सत्यं रक्षितुं शक्तिरपेक्ष्यते । दुष्प्रकृतिजनाः शक्तेरंकुशेनैव नियम्यन्ते । जगतः प्रथम-शासको मनुः दण्डशक्तिविषये लिखति —

दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।

दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥

यदि शासकस्य दण्डो न भवेत्तर्हि—

दुष्येयुः सर्ववर्णाश्च भिक्षोरन् सर्वसेतवः ।

सर्वलोक - प्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥

अतः प्रजासंरक्षणं शक्यैव सम्भवम् ॥

ततश्च दीक्षा नामको गुणोऽस्ति । स्वराज्य-सम्बन्धेऽस्यार्थो नियमनिष्ठा नीतिश्च भवति । स्वराज्यसंरक्षणाय गुणोऽयं परमावश्यकः । महाभारतकाले योगिराजः श्रीकृष्णस्य नीतिबलेनैव पाण्डवा विजयमलमन्त । चन्द्रगुप्तमौर्यस्य महामन्त्री चाणक्यो मौर्यराज्य-संरक्षणे नीतिबलेनैव साफल्यमवाप । अतीव-महोत्तमो गुणस्तु तपो वर्तते । गीताशास्त्रे योगशास्त्रे च तपःशब्दस्यार्थो द्वन्द्वसहस्रं सुखदुःखयोर्हानिलाभमध्ये स्थिरत्वमिति च वर्तते । महाभारते युधिष्ठिरः 'स्वनीतिग्रन्थे तपः सारम् इन्द्रियनिग्रहः' इति लिखति । सर्वे तपस्विनो भवेयुरिति स्वराज्यस्य सारः ।

अग्निमो गुणो ब्रह्म इति विद्यते । अस्य शब्दस्यानेकेऽर्था सन्ति ईश्वरो देवो विज्ञानञ्च । तपो विना व्यक्तीनां व्यवहारेषु पवित्रता नैव आयाति । अस्माकं सर्वेषां शोभनानामशोभनानां वा कर्मणां साक्षी भगवान् अस्ति । एषः साक्षी मनसः सङ्कल्प-विकल्पान् अपि जानाति । द्वयोरेव कर्मणोः फलानि स निश्चितं प्रयच्छति । राज्ये धार्मिकताया आस्तिकतायाश्च प्रचार-प्रसारो अवश्यं भवेताम् । भगवत्या श्रद्धयेव जनः स्वात्मानं पुनातुं सक्षमो भवति । यदा सर्वे पुण्यात्मानो भविष्यन्ति, तदैव स्वच्छं स्वराज्यं भविष्यति ।

अन्तिमो गुणो यज्ञोऽस्ति । यज्ञस्य सर्वसाधारणोऽर्थोऽस्ति सम्भूय कार्यकरणप्रवृत्तिः । एतदर्थमुदारता निरभिमानीता चावश्यकी । सम्मिलित-कार्येषु क्षुद्रस्वार्थभावनायाः समावेशो न कदापि कर्तव्यः । व्युत्पत्तिदृशा यज्ञशब्दस्य निर्माणं यज्ञधातुतोऽभूत् । अस्यार्थो भवति देवपूजा,

संगतिकरणं, दानञ्च । विद्या-बल-व्यस्तु ये ज्येष्ठास्तेषां सत्कारः देवपूजा भवति । संघटनस्येवं प्रथमं सूत्रम् । ये इत्थं नाचरिष्यन्ति, तेऽवश्यमेव पतिष्यन्ति । ये विद्यावृद्धाः सन्ति, तेषां कथा तु का ? एकदा विद्या भगवतोऽग्रे गता उक्तवती च -

विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेवघ्निष्टेऽहमस्मि ।

असूकायानृजवेऽयताय मा मा दा वीर्यवती तथा स्याम् ॥

संज्ञतिकरणं समैः सह समव्यवहारो भवति । एतेन सहयोगभावना स्वयमेव परस्परं वर्धते । दानन्तु, ये कनिष्ठाः सन्ति तेभ्यः सत्परामर्शं दत्त्वा सन्मार्गगामीकरणमस्ति । ये च निर्बलास्तेषाञ्च धनवानाविना संयोजनं भवति । अधिकन्तु येऽऽयुषा वृद्धाः सन्ति तेषामनुभवैरनुभवोऽधिगन्तव्यः । एषोऽनुभवस्तथा पुस्तकेन लभ्यते यथा एभ्यः सकाशात् भटिति अधिगन्तुं शक्यते । लिखितमपि—

प्रवृद्धवयसः पुंसो धियः पाकः प्रजायते ।

जीर्णस्य चन्दनतरो आमोद उपजायते ॥

एवं यदि समाजस्य भिन्नयोग्यता-धारिण्यः व्यक्तयः सद्भावनाया स्वकार्याणि करिष्यन्ति तदा राष्ट्रं सदा स्वाधीनं स्थास्यति स्वराज्यस्य च परिकल्पनं चरितार्थं भविष्यति ।

आचार्यभट्टहरिमते शब्दानां साधुत्वासाधुत्वव्यवस्था

डा० मङ्गलारामः

सहायकाचार्यः, संस्कृतविभागे, जयनारायणव्यास-विश्वविद्यालयः, जोधपुरम्

व्याकरणशास्त्रे शब्दानां नित्यत्वं स्वीक्रियते अनेनाऽऽयाति यत् शब्देषु कस्मिन्नपि काले कोऽपि विकारो न जायते । कथमिति जिज्ञासायाम् अस्य समुचितं समाधानम् अधिगन्तुं व्याकरणेनैव तत्तिरूपणम् आवश्यकम् अस्ति ।

व्याकरणस्य प्रतिपाद्यो विषयः—

शब्दानां साधुत्वं द्विधा प्रतिपादयितुं शक्यते प्रथमं साधुशब्दानां कथनेन शिष्टानाञ्चासाधुशब्दानां कथनेन द्वितीयञ्चासाधुशब्दान्कथयित्वा शिष्टानां साधुशब्दकथनेन । अनयोर्द्वयोः क्रमयोः साधुशब्दानां कथनमेव समीचीनमस्ति । यतः व्याकरणस्य प्रयोजनमस्ति सरलोपायेन शब्दसमुदायस्य ज्ञानावबोधनम् । साधुशब्दानामपेक्षयासाधुशब्दानां संख्याऽधिकास्ति । यथैकस्य गोशब्दस्यैव गात्रीगोणीगोपीतलिकाप्रभृतयो नैके अपभ्रंशाः सन्ति । अतः साधुशब्देऽर्थे सम्बन्धे चासाधुशब्देऽर्थे सम्बन्धे च येन साधुशब्दज्ञानेन धर्मस्योत्पत्तिरर्थज्ञाने च साहाय्यं प्राप्यते तानि एव पदानि वाक्यानि अस्मिन्व्याकरणशास्त्रे लिङ्गैः प्रकृत्या प्रत्ययेन स्वशब्दैश्च वर्णितानि सन्ति । ये शब्दाः स्वस्वरूपबोधनैः साकं पदानां वाक्यानाञ्च प्रतिपादनं कुर्वन्ति ते प्रतिपादकाः, ये शब्देषु प्रकृतिप्रत्ययकल्पनया सरलतया पदवाक्यानि ज्ञापयन्ति तेऽन्वाख्येयाः पदवाक्यरूपाः शब्दाः, ये पदार्थेभ्यो विभक्ता भवन्ति तेऽपोद्धार्याः, यैश्चार्थज्ञानं भवति ते पदार्थवाक्यार्थाः, ये स्थितलक्षणार्थास्तथा च ये कार्यकारणसम्बन्धेन योग्यतया च स्थिताः सन्ति अर्थात् साधवः सन्ति तेषामेव लघुभूतोपायेन शास्त्रज्ञानेन साकं स्मरणार्थमस्मिन् व्याकरणशास्त्रे वर्णनं विहितम् ।

१. अपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः ।

अन्वाख्येयाश्च ये शब्दा ये चापि प्रतिपादकाः ॥

साध्वसाधुशब्दव्यवस्था—

साधुशब्दस्याऽसाधुशब्दस्य च व्यवस्था न निर्मूला यतः साधुशब्दे-
साधुशब्दश्च समानार्थज्ञाने सत्यपि शिष्टप्राप्तव्याकरणगमेन सिद्धसाधुशब्दानां
प्रयोगेर्णव धर्मोऽसाधुशब्दानाञ्च प्रयोगेणाऽधर्मः प्राप्यते । उक्तञ्च—

शिष्टेभ्य आगमात्सिद्धाः साधवो धर्मसाधनम् ।

अर्थप्रत्ययनाभेदे विपरीतास्त्वसाधवः ॥^२

यथा साधुशब्दानामिवाऽसाधुशब्देषु अर्थबोधकत्वमस्ति तथैव
साधुशब्दानामिवाऽसाधुशब्देषु धर्मजनकत्वं नास्ति । यतः यथा सर्वेषु रूपेषु
रूपकत्वं वर्तते किन्तु नीलरूपं नेत्रस्य कृते शीतत्वं कारयति वेदीप्यमानरूपं
नेत्रेषु चाकचिवयं जनयति । सर्वेषु रसेषु रसकत्वं वर्तते किन्तु मधुरं
कफं जनयति कटुश्च पित्तम् । इत्थं रूपादीनां शक्तयो भिन्नभिन्नविषयेषु
नियताः सन्ति । एवमेव सर्वेषु शब्देषु शब्दत्वमेकमेवास्ति तत्तु साधु
असाधु वा । यथा कतिपये एव शब्दाः सर्पस्य विषं निवारयितुं समर्था
न तु सर्वे अर्थात् कतिपयेसाम् शब्दानां शक्तिविषनिवारयितुं दुष्ठा न तु
सर्वेषां तथैव साध्वेकत्वेऽपि वायव्ययागे श्वेताजस्र्यैव हननं न त्वन्यस्याऽपि
भवति । यथा सर्वेषु जलेषु जलत्वैक्यमस्ति तथापि मद्यं पापजनकं
तीर्थोदकञ्च पुण्यजनकमस्ति । तथैव धर्मविषये साधुशब्दाः प्रयोक्तव्याः
यतः कल्याणैस्तवः साधुशब्दानां प्रयोगं कुर्वन्ति न तु असाधुशब्दानाम् ।
उक्तञ्च—

यथैषां तत्र सामर्थ्यं धर्मोऽप्येवं प्रतीयताम् ।

साधूनां साधुभिस्तस्माद्वाच्यमभ्युदयार्थिभिः ॥^३

कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिताः ।

धर्मो च प्रत्यये चाङ्गं सम्बन्धाः साध्वसाधुषु ॥

ते लिङ्गैश्च स्वशब्दैश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुपवर्णिताः ।

स्मृत्यर्थमनुगम्यन्ते केचिदेव यथागमम् ॥

(मर्तृहरिः, वाक्यपदीयम् , १. २४-२६)

२. तत्रैव, १. २७.

३. तत्रैव, १. १४०.

साधुत्वविषयकमागमप्रमाणम्—

यथा ये शब्दा दृष्टजनकाः सन्ति तेषां प्राप्ताप्यन्तु सर्वे जनाः 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यमागममेव मन्यन्ते, तथैव 'एकः शब्दः सम्प्रज्ञातः स्वर्गं लोके च कामधुग्भवति' अनेनाऽऽगमेन साधुशब्दा अप्यदृष्टजनका मन्यन्ते । यदि कोऽप्यस्य प्रतिलोमां कल्पनां करोति यद्ये पुण्यजनकास्ते पापजनका ये च पापजनकास्ते पुण्यजनकाः सन्ति तर्हि सर्वेष्वामेष्ट्वियं विपरीतकल्पना भवितुं शक्नोति । अतः लोकव्यवहारं दृष्टिगतं कृत्वाऽऽगमाः प्रमाणं भवितुं शक्नुवन्ति । अधुना प्रश्नो भवति यत् कोऽयं साधुत्वज्ञानापरपर्यायः आगमः यः पुण्यजनकत्वज्ञानं कारयति ? अस्या जिज्ञासायाः शमनार्थं आचार्यभर्तृहरिः कथयति यदयं व्याकरणागमः शब्दानां साधुत्वं कथयति । इदं च व्याकरणं शिष्टानामनादिपरम्परयाऽऽगच्छति ततः अनादीत्यागममूलकञ्चास्ति—

साधुत्वज्ञानविषया सैषा व्याकरणस्मृतिः ।

अविच्छेदेन शिष्टानामिदं स्मृतिनिबन्धनम् ॥४

इदं व्याकरणमेव स्मृतिशिष्टैरावृतकारणात्प्रमाणभूतमस्ति सर्व-शब्दानाञ्च ज्ञानमनेनैव भवति । यतः प्राणै बुद्धौ हृदये च नैकस्थानेषु वैखरीमध्यमापश्यन्त्यभिधानेन प्रसिद्धानां तिसृणां वाचां मध्ये व्याकरणस्मृते-रेवोत्कृष्टस्थानमस्ति । अस्य व्याकरणशास्त्रस्यान्येषामपि कृतेऽवबोधनं भवेत्तस्मात्प्रकृतिप्रत्ययभेदेन क्षेत्रियप्रभृतिभिरविभक्तशब्दैरचितमस्ति व्यवस्थितं कृतमस्ति । पदार्थानां स्वभावस्य सम्यग्गीत्या बोद्धारो महर्षयः शब्दानां 'अयं शब्दः घर्मजननयोग्योऽस्ति अयं न' इति स्वशक्त्या व्यलोकयन् । अतः शब्दान् इमान् कोऽपि विनाशयितुं न शक्नोति ।

मीमांसकमतम्—

'कालो न लोकशून्यः कालत्वाद् इदानीन्तनकालवत्' अनेनाऽनुमानेन ये सृष्टेः प्रलयं न मन्यन्ते तेषां मीमांसकानां मतमस्ति यद् यस्य कोऽपि कर्ता नास्ति योऽनादिर्यः प्रत्येकं कल्पे अपरिवर्तनशीलो भवति स वेदोऽस्ति । स्मृतयस्तु काले-काले महर्षिभिः भिन्नभिन्नरूपेण रचिताः सन्ति तस्मात्तास्वपि व्यवच्छेदो नास्ति अर्थात् प्रवाहनित्यता तास्वप्यस्ति । एकस्याऽविभक्तस्य

निरवयवशब्दग्रहणो विवर्तरूपेषु ऋषिषु स्वप्न इव वेदज्ञानं स्वयमेव जायते ।
ततः परं त ऋषयः पदार्थानां सामर्थ्यं ज्ञात्वा वंदिकशब्दः (लिङ्गः)
स्मृतिं रचयन्ति ।

वाङ्मलनिवारकरूपव्याकरणशास्त्रम्—

अन्यस्मृतिवद्व्याकरणमपि स्मृतिरस्ति । प्राणिनः कायवाङ्मतीनां
मला रोगापञ्चशरागद्वेषप्रभृतयो ये स्थिताः सन्ति तेषां निवृत्तिः क्रमज्ञः
चिकित्सया लक्षणग्रन्थेन वेदान्ताद्यध्यात्मशास्त्रेणैव भवति^५ । तात्पर्यमिव
यद्यथा चिकित्सया रोगादिकायमलो दूरीभवति, अध्यात्मशास्त्रेण रागद्वेषादि-
बुद्धिमलो दूरीभवति तथैवाऽपञ्चशादिवुद्धिमलो व्याकरणेन दूरीभवति ।
अतः चिकित्साशास्त्रवेदान्तशास्त्रयोरिव व्याकरणशास्त्रमपि जीवनस्योप-
योगशास्त्रमस्ति ।

असाधोरपञ्चशस्य वा लक्षणम्—

आचार्यो भर्तृहरिः सङ्ग्रहकारमतानुसारेणाऽसाधोः (अपञ्चशस्य)
लक्षणं कुर्वन् लिखति यद् 'गोः' इति शब्दस्य प्रयोगकरणेच्छायां सत्यां
ये व्याकरणसंस्कारहीना गोणीगावीप्रभृतिशब्दाः ते सास्नावर्त्यं गवे प्रयुज्यन्ते,
तेऽपञ्चशाः कथ्यन्ते । उक्तञ्च—

शब्दः संस्कारहीनो यो गौरिति प्रयुयुक्षिते ।

तमपञ्चशमिच्छन्ति विशिष्टार्थनिवेशनम् ॥^६

शब्दानां साधुत्वासाधुत्वव्यवस्थाप्यर्थविशेषेऽस्ति । यथाऽस्वशब्दो
वरिद्रताया वाचको न त्वश्वशब्दस्य वाचको गोणीशब्दश्च स्थूलपदार्थवाचको
न तु गौरित्यस्य । इत्थमस्वगोणीशब्दो कुत्रचित् कस्याऽर्थे साधू
मवस्तावपि परं 'अश्वगो' इत्यर्थे त्वसाधू स्तः । यतः साधुत्वं सर्वत्र

५. कायवाङ्बुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः ।

चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्धयः ॥

(तत्रैव, १. १४७)

६. तत्रैव, १. १४८.

प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपेणैव स्थितं स्थिरं भवति अर्थाद् येन शब्देन योऽर्थः प्रतीयते स शब्दस्तेषु तेषु अर्थेषु च साधुरस्ति—

अस्वगोण्यादयः शब्दाः साधवो विषयान्तरे ।

निमित्तभेदात्सर्वत्र साधुत्वं च व्यवस्थितम् ॥ ७

तार्किकमतं तस्य खण्डनम् च—

ये तार्किका असाधुशब्दानांप्रवाचकत्वं मन्यन्ते तेषां मतमस्ति यद्यदा कोऽप्यसाधुशब्दस्य प्रयोगं करोति तदा साधुशब्दावगन्ता विद्वान्साधुशब्देन साधुशब्दानुमानं करोति तेनैव चानुमानेनाऽर्थबोधो भवति । ततः परं पार्श्वस्थबालकस्य कृते अन्तरानुमानं न जायते । स गावीशब्दस्य गोलुपार्थं तादात्म्यं करोति ततस्तेन साक्षात्गावीशब्देनैव बोधः क्रियते किन्तु वैयाकरणा असाधुशब्दानांसाक्षादर्थवाचकान् न मन्यन्ते यतः यथा वृद्ध-वैयाकरणाः करहस्तपाणिप्रभृतिसाधुशब्दान् परस्परं पर्यायवाचिनो मन्यन्ते तेषां च शब्दानां व्याकरणसूत्रैः साधुत्वमपि स्वीकुर्वन्ति तथैवासाधुशब्दानां व्याकरणशास्त्रेण साधुत्वं पर्यायवाचित्वं च न मन्यन्ते तस्मादसाधुशब्दाः साक्षादवाचकाः सन्ति ।

साधुशब्दानां शिक्षणकाले असाधुशब्दानामुच्चारणन्तु अवश्येव । यथा बालकम् 'अम्बा अम्बा' इति शिक्षयति किन्तु वागसमर्थो बालकोऽप्युक्तो 'वं वम्' इति उच्चारयति किन्तु असूक्ष्मवगन्तारो जना अव्यक्तेन व-वमित्यनेन अम्बा-अम्बा इत्येवं निर्णयन्ति, अर्थात् साधुशब्दानुमानं कुर्वन्ति । तस्माद् यः साधुशब्दप्रयोगस्य स्थाने अशक्तेर्वा समावाह्वासाधुशब्दस्य प्रयोगं करोति, तस्य तस्माद् साधुशब्दाद्यः कोऽप्यर्थः प्रतीयते स साधु-शब्दव्यवधानपूर्वको भवति अर्थात् साधुशब्दानुमानेन प्रतीयते । किन्तु ये साधुशब्दानांस्वगमयन्ति तेभ्योसाधुशब्दअवगणेन साधुशब्दस्य स्मरणमपि न भवति । तेभ्यस्तु साधुशब्दोऽप्यवाचकः । यतः यदा शब्दोच्चारका जना वन्तपातकारणात् शुद्धशब्दानां भाषणेऽसमर्था भवन्ति तदा त एवाऽपभ्रंशा

७. तत्रैव, १. १४९.

८. न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।

ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः ॥

(तत्रैव, १. १५१)

येषु जनेषु परम्परया प्रसिद्धिमागता भवन्ति तेभ्यः साधवोऽप्यवाचकाः सन्ति । उक्तञ्च—

पारम्पर्यादिपञ्चशा विगुणेष्वभिधातृषु ।
प्रसिद्धिमागता येषु तेषां साधुरवाचकः ॥ ६

भर्तृहरेर्मतम्—

आचार्यभर्तृहरिः तार्किकमतं दूषयन् प्रतिपादयति यत् दैवीवागुच्चारणा-
समर्थवक्त्रुभिरुच्चारणेन भ्रष्टा कृता । तस्मादस्मिन्साध्वसाधुशब्दवादे शब्दा-
नित्यत्ववादिनः तार्किकान् प्रति प्रतिलोमा जाता तेऽसाधुशब्दान्नप्यर्थवाचका
मन्यन्ते । वस्तुतः यत्र यस्य कस्यापि शब्दस्य स्थानेऽन्यशब्दस्य
प्रयोगात्तस्यार्थस्य बोधको न भवति, किन्तु साध्वसाधुशब्दानां शिष्टैरवाचः
प्रयोगः कृतः, अतः उभौ तौ वाचकौ स्तः^{१०} ।

निष्कर्षः—

साध्वसाधुशब्दवादेऽयमेव भेदो यत् साधुशब्दप्रयोगेण धर्मो भवति
असाधुशब्दप्रयोगेण चाधर्मो भवति तस्मात् साधुशब्दानामेव प्रयोगः
करणीयः । साधुत्वविषयेऽपि मतभेदोऽयं वर्तते यत् कतिपये जनाः
साक्षात्बोधकं साधुत्वम् परम्परया च बोधकमसाधुम् मन्यन्ते । वैयाकरणाः
पुण्यजनकत्वं साधुत्वं, पुण्याजनकत्वञ्चासाधुत्वं मन्यन्ते ।

९. तत्रैव, १. १५४.

१०. उभयेषामविच्छेदादन्यशब्दविवक्षया ।

योऽन्यः प्रयुज्यते शब्दो न सोऽर्थस्याभिधायकः ॥
(तत्रैव, १. १५६)

विचित्रं वर-चयनम्

डॉ० वेदप्रकाशः 'वाचस्पतिः'

२२७/१५-ए, चण्डीगढ़

हिमानी नाम बाला सत्यमेव दिव्यकन्या । तस्या व्यक्तित्वं सर्वतो विशिष्यते । मन्ये, धाता कदाचिद् अव्यापृत एव काले नवनीतेन तस्याः कायम्, रक्तोत्पलेन वदनम्, इन्दीवरेण नयने, शिरीष-फुसुम-तन्तुभिः पक्ष्माणि, कुन्द-मुकुलैः दन्तान्, पाटल-दलेन च अक्षरं निर्मितवान् आसीत् । यथा कायेन सा रूपवती, तथा मनसाऽपि सा शीलवती, बुद्ध्या च प्रतिभावती ।

तस्याः पिता परमवीरः प्रायो व्यस्मयत्— 'कतमः सीमाग्यशाली युवा धात्रा निर्मितः स्यात्, योऽस्या जीवनसङ्गी भविष्यति ।' तदनुगुणं युवानं निरूपयितुं परमवीरः सततं स्वयं वत्तदृष्टिरतिष्ठत् ।

हिमानी यवाऽष्टादशं वर्षम् समाप्नोत्, तदा तस्याः पिता परमवीरोऽचिन्तयत्— 'नाऽहं कमपि अनुरूपं युवानम् एतावता कालेन लब्धवानस्मि । तद् वर-चयन-निपुणं मध्यस्थमेव एतेन प्रयोजनेन निवेदयामि ।'

अतिविश्वस्तं मध्यस्थम् उपगम्य परमवीरः प्राह— 'मित्र ! सर्वगुणसम्पन्नाया मम सुतायाः कृते वर-रूपेण सर्वगुणसम्पन्न एव कश्चिद् युवाऽनुसन्धीयताम् । तस्मिन् यूनि नैकस्याऽपि गुणस्य न्यूनता स्यात् ।' तथेति उक्त्वा स मध्यस्थस्तत्कार्यम् उररीकृतवान् ।

वर्षेकं यावत् सर्वत्र प्रवेशे भ्रान्त्वा स मध्यस्थः प्रत्यागत्य परमवीरम् उवाच— 'बन्धो ! मृशं प्रयतमानोऽप्यहं न तादृशं युवानं प्राप्तवान्, यः सर्वैरेव गुणैः सम्पन्नः स्यात्, न चेकेनाऽपि गुणेन रिक्तः स्यात् ।'

तच्छ्रुत्वा खिन्नः परमवीरो मध्यस्थम् आह— ‘चित्रम् एतत् ! का गतिः ? अधुना तु एक-गुण-विरहितोऽपि युवा स्वीकार्यः स्यात् । “एको हि दोषो गुण-सन्निपाते निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाऽङ्क” इति वचनं मनसि कृत्वा गुणैक-न्यूनता मया उपेक्षणीया एव भविष्यति ।’

मध्यस्थः पुनरपि वर्षं यावद् यत्तत्त्वा विषण्ण एव प्रत्यागतः । अधोमुखेन तेन निज-ग्रन्थेषु भूयोऽपि वंफल्यं परमवीराय निवेदितम् । हताशेन परमवीरेण उक्तम्— ‘महब्दुःखम् ! कथन्नाऽद्यतना युवानः सद्गुणान् आसेवन्ते ! पश्य, मित्र ! मम सुताऽधुना विंशं वर्षम् अतिक्रामति । न भूयान् विलम्बोऽधुनाऽभीष्टः । तद् गच्छ, मित्र ! पुनर्यतस्व । अधुना तु गुणद्वयस्याऽपि न्यूनता मर्षणीया स्यात् ।’

ततो वर्षानन्तरं प्रतिनिवृत्तस्य मध्यस्थस्य मुखे सन्तोष-मुद्रा स्पष्टमलक्ष्यत । परमवीरम् उपागत्य स मध्यस्थो मुवा उवाच— ‘त्वद्वचनम् अनुसरन्नहं निज-प्रयत्नेषु अन्ततः साफल्यं लब्धवान् अस्मि ।’ परमतुष्टः परमवीरो वरपक्षेण सम्मन्त्र्य विवाहतिथिं निर्धारितवान् ।

निर्धारिते दिने अश्वारूढं वरम् अप्रेक्ष्य वरयात्रा कन्यागृहं समासादिता । स्वागत-द्वारे वर-सम्बन्धिनः सर्वे विधिना सत्कृता अभूवन् । तदनन्तरं जयमाला-प्रयोजनाय मण्डपस्य प्रवेश-स्थले वरस्य आगमनम् श्रोतुमयेन कन्या प्रतीक्षते स्म ।

स्वागत-द्वारेऽश्वाद् अवतीर्य, पुरःस्थितं मण्डपम् आयातुं वरो निवेदितोऽभूत्, परं सोऽश्वाद् अवतर्तुं नोद्यतोऽभवत् । प्रवरेः निज-बन्धुभिरपि बोधितोऽसौ न तत्कर्तुम् श्रमन्त्यत, प्रत्युत अश्वारूढ एव मण्डप-स्थलं प्रयातुम् श्रयतत । तथा कुर्वाणस्य तस्य अश्वारूढस्य मुकुटं स्वागत-द्वारस्य पुष्पमालाभिः उद्ग्रथितम् अभूत् । अनेन जातामर्षः सोऽश्वं व्यावर्त्य तस्मात् स्थलाद् रमसा प्रतिनिवृत्तः ।

अकाण्ड-घटितेन एतेन व्यतिकरेण सर्वे एव जना हतप्रभा आसन् । विवाह-मुहूर्ते एव कन्यागृहाद् एवंविधं वरस्य प्रतिनिवर्तनं वरपक्षस्याऽपि च वधूपक्षस्यापि, उभयोः पक्षयोः अवधीरणाय श्लमम् आसीत् । कन्यायाः पिता परमवीर आकुलीयभूय ससम्भ्रमम् आह— ‘आः ! अमङ्गलम् ! अत्यन्तम् अप्रत्याशितं घटितम् । मध्यस्थ-पुरुष एवाऽत्र प्रष्टव्यो जातः ।’

पाश्वे स्थितो मध्यस्थः सत्वरम् आह— ‘तवाऽऽदेशम् अनुसृत्यैव मया सर्वम् अनुष्ठितम् । न मेऽत्र कश्चित् प्रमादः ।’ ततः परमवीरोऽब्रवीत्— ‘न कदाचिद् एतादृशो व्यवहारशून्यो युवा मयाऽपेक्षित आसीत् ।’

मध्यस्थ उदतरत्— ‘तत् तु सत्यम्, श्रीमन् ! यदा सर्वगुणसम्पन्नो वा, गुणैरहितो वा युवा नोपलब्धः, तदा त्वया गुण-द्वय-विरहितो युवा चेत्तुम् आदिष्टम् आसीत् । योऽयं युवाऽधुना प्रतिनिवृत्तः, स गुण-द्वयेनैव विरहितः, न ततोऽधिकेन ।’

परमवीरो हस्तेन निज-मस्तकम् आहस्य भ्रष्टिस्त्वब्रवीत्— ‘तत्राऽस्ति अस्य मूलकारणम् । तत् सद्यो ब्रूहि को तौ द्वौ गुणौ याभ्यां विरहितोऽयं युवा ।’ मध्यस्थ उदतरत्— ‘प्रथमस्तु विवेकः, अपरश्च विश्वासः, एतौ द्वौ गुणौ, याभ्याम् अयं विरहितः । विवेकहीनोऽसौ कर्त्तव्यम् अकर्त्तव्यं वा स्वयं विवेक्तुं न शक्नोति । विश्वासहीनश्चाऽसौ प्रवरः कृते प्रबोधनेऽपि न विश्वसिति इति सद्यो दृष्टमेव त्वया ।

दीर्घं निःश्वस्य परमवीरोऽब्रवीत्— ‘यो न स्वयं विवेक्ति, न चाऽन्यस्मिन् विश्वसिति, तस्य हतकस्य अशेष-नाशाय किमन्यद् अपेक्ष्यते ।

यस्य नाऽस्ति स्वयं प्रज्ञा, नाऽऽवृत्ते च गुरोर्वचः ।

अज्ञश्चाऽश्रद्धावानश्च हतकोऽसौ विनश्यति ॥

‘अस्तु, मित्र ! यद् गतम्, तद् गतम् । दिष्ट्या मम सुता तु सुरक्षिता तिष्ठति तस्माद् नरहतकात् । तत् सौभाग्यम् अस्माकम् ।’

कतिचन दैनन्दिनी-पूष्ठानि—

कालो न यातो, वयमेव याताः

डॉ० वेदप्रकाशः 'वाचस्पतिः'

२२७/१५-ए, चण्डीगढ़

११. ५. १९४७

अद्यैव लवपुराद् रेलयानेनाऽहं जेहलम-नगरं समागतोऽस्मि । नगरमिदं पञ्जाब-प्रान्तस्य पश्चिमोत्तर-भागे वर्तते । एतन्नगर-वास्तव्येन लोकप्रिय-नेत्रा श्रीगुजराल-महोदयेन साकं सायङ्काले कालावाश-नामकं सैन्यशिविरं गतवान् । नगरात् किञ्चिद्दूरे स्थितम् इदं शिविरं यद्यपि सैनिकानाम् आवासाय निर्मितम्, तथाप्येवम् अद्यत्वे शरणार्थिनां कृते सङ्कुटकालीनम् अस्थायि शरणस्थलम् आपादितम् अस्ति ।

भारतदेशस्य पश्चिमोत्तर-सीमाप्रान्ते प्रस्थग्रं घटितानां साम्प्र-वायिकोपद्रवाणां कारणाद् विस्थापिताः तत्रत्या जना इवं शिविरं प्रापिताः सन्ति । मयाऽपि एकतमः सम्बन्धि-परिवारः तस्मात् सीमाप्रान्ताद् अत्र शिविरे सन्नानीतोऽस्ति । तमेव परिवारं द्रष्टुं, लवपुरं प्रति च तं नेतुम् अहम् अत्र आगतोऽस्मि ।

अत्र शिविरे शरणार्थिनां दशां दृष्ट्वा चेतः खिद्यते । शतशः परिवार-जनाः, बाल-वृद्ध-नर-नारी-समेताः, एकैकस्मिन् दीर्घ-वीर्ये प्रकोष्ठे वासिताः सन्ति । एतादृशं तु न कदापि मया पूर्वं दृष्टं चिन्तितं वाऽसीत् ।

अहो ! कष्टं निजगृहाद् विस्थापितानां जनानां जीवनम् ।

○

१. ६. १६४७

प्रबलेन सलिल-पूरेण समस्ताद् आप्लावितेऽपि क्षेत्रे यथा किञ्चन
अत्युन्नतं स्थलं नितान्तं शुष्कं भवति, यथा वा दाघानलेन दह्यमानेऽपि
कान्तारे किमपि पाषाण-भित्ति-वलयितं दुर्गम् अग्नि-बाहात् सर्वथा सुरक्षितं
तिष्ठति, तथैव अद्यत्वे भूयश् उपद्रव-ग्रस्तस्याऽपि पञ्जाव-प्रान्तस्य
वक्षिणपश्चिम - भागे स्थितो मुजफ्फरगढ़ - जनपदः पूर्णतया शान्तिमयो
निरुपद्रवश्च वर्तते ।

सार्ध - द्विसासानन्तरम् अग्रस्तमासस्य १५-तारिकायां भारतदेशस्य
विभाजनं भविता, येन देशस्याऽयं पश्चिमोत्तर-भागः पाकिस्ताननाम्ना
पृथग्देशतो गमिष्यति । सर्वविधितेऽपि एतस्मिन् तथ्ये नास्ति तत्र
मुजफ्फरगढ़ - जनपदे कश्चिद् जनक्षोभ - लेशः, न च मनागपि क्वचिद्
मनःक्षोभः । तत्रत्यं जनजीवनं सामान्यमिव प्रवर्तते । तदेतत् सुखवम्
आश्चर्यम् !

अपरं च । मुजफ्फरगढ़ - जनपदे विद्यमानस्य कोटअब्दू-नगरस्य
नगरपालिकायाः समयप्राप्तं निर्वाचनमपि आगामि - जुलाई - मासस्य
२६-तारिकायां कारयितुम् उद्घोषितं जनपद-प्रशासनेन ।

एतवपि सामान्यमिव गृह्यते तत्रत्यैर्जनैः । अहो महद् आश्चर्यम् !

○

२४. ७. १६४७

अस्माकं परिवारस्य त्रयोऽपि सदस्याः — अहं, मदीयोज्जु
आदर्शवादी, आवयोश्च तातः—निजाऽभिजनस्य कोटअब्दू-नगरस्य पालिका-
निर्वाचनार्थं मतदातृ-सूच्याम् अङ्किताः सन्ति । पालिका-निर्वाचनाऽवसरे-
ऽस्माकं त्रयाणामपि भाग-ग्रहणम् अत्यर्थम् इष्यते ।

मदीयोऽनुज आवर्षवादी एतत्प्रयोजनाय लवपुरात् कोटअब्दू-नगरं
गन्तुं नोद्यतः । उपद्रव-बहुले लवपुरे पुत्रम् आवर्षवादिनम् एकाकिनं
परित्यज्य, तातोऽपि कुत्रचिदपि बहिर्गन्तुम् उचितं न मनुते । तथा सति,
एकलोऽहमेव पालिका-निर्वाचने मतदान-प्रयोजनाय कोटअब्दू-नगरं प्रति
अद्यैव रात्रौ रेलयानेन प्रस्थास्यामि ।

२६. ७. १९४७

चिरकालाऽनन्तरं गतदिवसे निजम् अभिजनं कोटअब्दू-नगरं
प्राप्तः । तत्र च पैतृकं गृहं, निकट-वन्धून्, स्नेहि-व्यस्थान्, परि-
चितानि च स्थानानि दृष्ट्वाऽत्यन्तम् आह्लावम् आप्नुवम् ।

पालिका-निर्वाचनमपि अद्य निर्वर्धनं सम्पन्नमभूत् ।

३०. ७. १९४७

मदीया मातृष्वसा कोटअब्दू-नगरान्ताऽतिदूरे अहसानपुरे निवसति ।
तां, तस्याः परिवार-जनांश्च द्रष्टुम् अहं गतदिवसे अहसानपुरे आगतवान् ।
मदीयो मातुलः, तस्य च परिवारोऽपि मया सह कोटअब्दू-नगराद्
अत्राऽऽयातः । अहसानपुरस्य निकटे ग्रामे मातृष्वसुः परिवारस्य कृषि-
भूमिष्वपि वयं सर्वेऽद्य गताः । तत्र कृषिभूमिषु हालिकास्तु मुस्लिमजना
एव । सरलहृदयास्तेऽस्मान् सौहृद्येन समाजितवन्तः । यद्यपि पञ्जाब-
प्रान्तस्य ग्रन्थेषु भागेषु अद्यत्वे प्रवर्तमानया परिक्षोभ-परिस्थित्या एते
मुस्लिम-हालिका नाऽत्यन्तम् अनभिज्ञाः, तथापि एतेषां मनःसु व्यवहारे
वा साम्प्रदायिकविद्वेषस्य मालिन्यं प्रतिक्रिया वा नाऽस्ति ।

एतदेव वैशिष्ट्यं मुजफ्फरगढ़-जनपदस्य, येनेवं क्षेत्रमद्यापि
निरपद्रवं तिष्ठति ।

३. ८. १६४७

अहसानपुरे त्रान् दिवसान् स्थित्वा, गतदिवसे कोटग्रवृद्ध-नगरं
प्रत्यागत्य सर्वान् वन्धून्, वयस्यांश्च पुनरपि अभ्यगच्छम् । आपृच्छ्य
च तान् सर्वान्, अस्मात् स्थानाद् अद्य अपराह्णे रेलयानेन लवपुरं प्रति
प्रस्थास्यामि । ग्रीष्मर्तौः उपहारभूतेन अत्रत्येन मधुर-खर्जूर-पिण्डेन पूर्णं
कण्डोलमपि क्रीतवान् अस्मि लवपुरं प्रति नेतुम् ।

○

५. ८. १६४७

उपद्रव-शङ्का-सङ्कुलेऽस्मिन् प्रवेशेऽद्यत्वे यातायातं न पूर्वं यथा
सुरक्षितम् । तथाऽप्यहं स्थानास्थानं गमनागमने प्रवृत्तोऽस्मि । दश-
दिनाधिक-प्रवासाऽनन्तरम् अहं लवपुरं प्रतिगन्तुं तृतीय-तारिकायां कोटग्रवृद्ध-
नगरात् प्रस्थितः । रेलयानेन यात्रां कुर्वाणस्य मे यथा यथाऽध्वाऽप्येति स्म,
प्राप्तव्यं च स्थानं यथा यथा प्रत्यासीदति स्म, तथा मे मनसि धैर्यम्
उपजायते स्म । यात्रायाश्च अन्तरेऽहं बहुधा मनसि अकवरम्, यन्मयि
गृहं प्राप्ते सति मदीयस्तातोऽनुजश्च मां सङ्कुशलं प्रस्थागतं धृष्ट्या महान्तं
सन्तोषं हर्षं चाऽनुमदिष्यतः । ततः परं वयं त्रयोऽपि एकत्र सन्नुपविश्य,
खर्जूराणां माधुर्यम् आस्वादयन्तोऽस्या यात्राया वृत्तान्त-वर्णनेन नन्दिष्यामः ।

परम्, तत् तु सर्वं प्रसन्न-तर्कणा-मात्रम् अस्तिष्यत् !

रेलयानं यथायथं लवपुरं ह्यः प्रातरेव प्राप्नोत् । रेलस्थानकाद्
बहिरागत्य, अश्वयानम् अधिगन्तुं शृशं मया प्रयतितम् । अत्र अश्वयान-
चालकाः प्रायो मुस्लिमजनाः । ते च हिन्दु-बहुल-क्षेत्रे गमनम् आप्नयः
कृते नाऽतिसुरक्षितं मन्यन्ते । अतो न कश्चिद् अश्वयानचालको मदीये
आवासक्षेत्रे गन्तुम् उद्यतोऽभवत् । सहता यत्नेन कथञ्चिद् आश्वसित
एकतमश्चालको मां सन्तनगराद् बहिरेव कालेजमार्गे प्रापितवान् । तेनाहं
परां निर्वृतिम् अन्वभवम् ।

किन्तु सा निर्बृतिस्तु क्षणिकैवाऽभूत् ।

यावताऽहं निजं गृहद्वारं प्राप्तः, तावताऽहम् आश्चर्येण क्षोभेण च धलवद् आविद्धः । अन्तद्वारे एव स्थितं पितरम् अतिम्लानमुखम् अस्त्राणि च स्त्रावयन्तं वीक्ष्याऽहं स्तम्भितः । जिज्ञासमानेन मया कारणं पृष्टोऽपि मम पिता न किञ्चित् प्रतिवयतुं शशाकः ।

लवपुरे प्रवर्तमाना एता विप्लव-परिस्थितयः, क्षणे च तस्मिन् तत्र गृहे मदीयाऽनुजस्याऽवर्शनम्, तातस्य चाऽतिम्लानम् अश्रु-परिप्लुतं मुखम्—एतानि सर्वाणि निमित्तानि सम्भूय महान्तम् अनर्थं निरदिशन् ।

स्थानुमशक्नुवन्नहं विवशो नेत्रे निमील्य उपाविशम् । मम तां वशां निर्वर्ण्य तातः क्षतेऽपरं क्षतम् इवाऽऽशङ्कमानो मन्दं मन्दं सर्वं वृत्तान्त-जातम् आख्यातुम् आरभत—

“गताद् गतदिवसे आदर्शवादी निजकार्यालयात् सायङ्काले यदा चिराय अपि न प्रत्यागतः, तदा व्याकुलीभूतेन मया, पार्श्वे एव वसन्तं परम-हितैषिणम् आचार्यवर्यम् उपगम्य निजो मनःक्षोभः ख्यापितः । तावता कालेन नगरे रात्रि-कफ्यू-कालोऽपि सायंसमये प्रारब्ध आसीत् । अतो गृहाद् बहिर्गत्वा आदर्शवादिनः कार्यालये वा मार्गे वाऽन्वेष्टुं तदा अशक्यं जातम् आसीत् । अतो दूरभाषेण एव पुलिसस्थानानां चिकित्सालयानां च परिपृच्छा-कार्यालयैः सह सम्पर्कं चिररात्राय अपि कुर्वन्तोस्माकं प्रतिवेशिनो न कामपि सूचनाम् आदर्शवादिनो विषये प्राप्तुमशक्नुवन् । तदा न जाने किं किम् अनिष्टम् आशङ्कमानोऽहम् अनिद्र एव सर्वा रात्रिं यापितवान् ।”

पितु-मुखाद् एतद् वृत्तं श्रुत्वा, स्थितेर्गम्भीर्यम् अवगम्याऽहम् अतिविह्वलोऽभूवम् । तातो यावन्मम धैर्य-धारणाय मां समाशवासयितुम् अथतत, तावदहमपि पितुर्मनोव्यथां दिवसत्रयवितताम् अतिगम्भीराम् आकलय्य, तं समाशवासयितुं यतितवान् । इत्थं परस्परं समाशवासयन्तो आवां अस्या वियत्तेः पारं वा, उद्धारं वा नाऽजानीव । एवं मनोव्यथायाः

सागरे निमज्जतः आवयोः चिन्तनमपि मुख्येन शून्येऽभ्यास्यत् । तथा सति कालोऽपि अतिमन्थरगतिः इव प्रतीयते स्म ।

यथायथं पूर्वाह्णे व्यतीतः । मध्याह्न-समये पत्रवाहको गृहद्वारम् उपस्थितः । पत्रवाहकस्तु स्वागतयोग्य एव जनः । तस्य आगमनं सर्वेव ओत्सुक्येन प्रतीक्ष्यते । आगतेन तेन हस्तं प्रसार्य पत्रमेकम् अप्रे कृतम् । तच्च पत्रं दूरादेव आत्मीयस्य हस्तलेखेन अङ्कितमिव अमासत । आदर्शवादिना इवं प्रेषितं स्याद् इति सम्भावनामात्रेणैव तत्पत्रम् आवयोः कृते 'अन्धकारेष्विव दीपवर्शनम्' प्रतीयते स्म ।

ओत्सुक्य-वशाद् वेपमानेन हस्तेन तत्पत्रं सरभसं तस्मात् पत्रवाहकाद् गृहीत्वाऽहं बाष्प-परिप्लुताभ्यां नेत्राभ्यां तस्याऽक्षराणि योजयन्, 'गद्गदया वाचा तत् पित्रेऽवाचयम् ।

सत्यम् ! तत्पत्रम् आदर्शवादिना एव प्रेषितम् । लवपुरात् प्रस्थान-काले तेन रेलस्थानकादेव ह्यो डाकद्वारा प्रेषितं तत्पत्रम् अद्य अस्मत्पाश्र्वे वितरितमभूत् ।

एतत्पत्रद्वारा आदर्शवादिना सन्दिग्धम्, यदस्मी रेडियो-प्राविशिकी-विशेषस्य शिक्षणार्थं स्वेच्छया लवपुराद् दक्षिणभारतं प्रति प्रस्थातुं व्यवसितोऽस्ति । ततोऽप्यग्रे क्वचिद् विदेशेऽपि गन्तुं स यतिष्यते इति ।

एतावतैव उदन्तेन आवयोर्मनसि आदर्शवादि-विषयिका अनिष्टाशङ्का सपद्येव शान्ताऽभूत् । यद्यपि तस्य गृहस्थागो दूरे च प्रवासः आवां दुनोत्येव, तथापि तस्य कुशलवार्ताम् अधिगत्य तत् कष्टं सह्यं जातमेव ।

कालिदासकाव्ये निपात - प्रयोगाः

डॉ० सरिता भटनागर

प्रभारी, संस्कृत-विभागः, हिन्दू कालेज, मुरादाबाद

कविकुलललामभूतः कालिदासः संस्कृतसाहित्याकाशे अम्बरमणिरिव प्रकाशते इति सुविदितमेव काव्यकलानुशीलनपराणां विद्वद्वारानाम् । विश्वस्मिन् विश्वे न कोऽपि प्रान्तो देशो वा विद्यते यत्रत्या जनाः कालिदासं न विदन्ति । कामं सन्तु सहस्रसंख्याकाः विद्यमानाः कविमूर्धन्याः काव्याङ्गणे, परन्तु कालिदासं विहाय संस्कृतसाहित्ये न कस्यापि कवेर्विजयवर्जयन्ती दोषयमानाद्यापि राराजते । अस्य सुललितपदविन्यास-गुम्फितानि माधुर्यगुणोपेतानि काव्यकुसुमानि कस्य सहृदयस्य मनः प्रीतिं नोपजनयन्ति । अस्य महाकवेः काव्येषु भाषायाः रमणीयता, भावानां गाम्भीर्यम्, छन्दसामोचित्यम्, मानवीयप्रकृतेः स्वाभाविकविश्लेषणं, प्राकृतिकदृश्यानां सजीवचित्रणम्, रसानां परिपाकः, शब्दानां विन्यासः च यादृशः सुलभः न तादृशोऽन्यत्र ।

किं बहुनां स्रष्टुः सृष्टिरचनाचातुरी विरमति स्वनियोगात् अस्य काव्यनिर्माणप्रणाली-शब्द-परिपाकं विचिन्त्य । पाकशब्दस्य व्युत्पत्तिस्तु प्रायशः सर्वत्रैव कोशकारैः कृता पञ्चातोमवि घञि पाक इति ।

शब्दपाकश्च काव्यमीमांसाकृता राजशेखरेण काव्यपाकविवेचने सविस्तरं व्याख्यातः । सततमभ्यासवशतः सुकवेर्विक्रियं प्रमाणयति । अयमेव शब्दपरिपाकः प्रकारान्तरेण अनेकैः काव्यालोचकैः प्रसङ्गानुसारं वर्णितः । यस्मिन् वाक्ये चायं शब्दपरिपाको विद्यते तत्र सिद्धा सरस्वतीति निश्चितम् । भवन्त्यस्या एव ते वाग्देवीप्रसादप्रसादिताः कविवरा येषां वाक्ये शब्दपरिपाकः प्राप्यते । कविकुलगुरोः कालिदासस्य काव्येषु पदे-पदे शब्द-परिपाकः परिलक्ष्यते ।

शब्देतराणामिव कालिदासस्य निपातप्रयोगोऽपि श्रेष्ठः । निपातानां व्यञ्जकतामसौ साधु परिचिन्तति । एत एव कालिदासप्रयुक्ता निपाताः

न किमप्यन्तरं परिवर्तनं वा सहस्ते । तदेवं कालिदासस्य निपातप्रयोगस्तदीय-
शब्दपरिपाकस्य महत्त्वपूर्णमङ्गं विद्यते ।

‘निपतन्ति’ इति व्युत्पत्त्या निपूर्वकात् घातोः घञि निपात इति
पदम् । आचार्यो यास्क उपमार्थीयाः कर्मोपसंग्रहार्थीयाश्चेत्येवं निपातान्
द्विधा विभज्य त्रयोविंशतिनिपातान् वर्णयति^१ । माधवभट्टः ऋग्वेद-
प्रयुक्तानां संख्या त्रिंशदधिकशतमाह^२ ।

निपातानामुपयोगित्वे सस्पृश्यस्मिन् परिच्छेदे महाकविकालिदास-
प्रयुक्तानां केषाचनप्रमुखानां निपातानां विश्लेषणं क्रियते ।

अथ—

कालिदासो यथावसरमतिसमीचीनतया निपातमिमं स्वकाव्येषु
निवेशयति । तथाहि—

अथ प्रजानामधिपः प्रभाते जायाप्रतिग्राहितगन्धमात्याम् ।

वनाय पीतप्रतिबद्धवत्सां यशोधनो धेनुमृषेर्मुमोच^३ ॥

अत्र प्रयुक्तोऽप्येति निपातः नन्दिन्याः प्रीत्या पुत्राशंसनरूपं मण्डन
चेति सर्वं समुपस्थापयति ।

अपि—

कालिदासीयकाव्ये अपि इति निपातोऽपि भूयसा नैसर्गिकत्वेन
प्रयुक्तः । व्यञ्जकत्वमप्यस्य स्फुटमाविर्भवति । तथाहि—

तदन्यतस्तावदनन्यकार्यो गुर्वर्थमाहर्तुमहं यतिष्ये ।

स्वस्त्यस्तु ते निर्गलिताम्बुगर्भं शरद्धनं नार्दति चातकोऽपि^४ ॥

इत्यत्र अपिशब्देन चातकस्य जलवेकशरणत्वं द्योत्यते इति ।

आहो—

दारत्यागी भवाम्याहोऽपरस्त्रीस्पर्शपांसुलः^५ ॥

अत्र आहो इति निपातेन सुष्ठु पक्षान्तरमुपन्यस्तम् ।

१. निरुक्तम्, १. २. १.

२. ऋग्वेदानुक्रमणी, ३. १. १-१२.

३. रघुवंश, २. १.

४. रघुवंश, ४. १७.

५. शाकुन्तल, ५. ९.

इव—

इव इति निपातः सादृश्ये वर्तते ।

कालिदासेन स्वकाव्येषु इवेनासंख्याता मनोहरा उपमा उत्प्रेक्षाश्च कल्पिताः । तथाहि—

ततोऽवतीर्याशुकरेणुकायाः स कामरूपेश्वरदत्तहस्तः ।

वैदर्भनिदिष्टमथो विवेश नारी मनांसीव चतुष्कमन्तः^१ ॥

अत्र इव निपातस्योचित्यं सुविशदं प्रतिभासते ।

किल—

वार्तासम्भाष्ययोः किल इत्यमरः^२ ।

ब्राह्मे मुहूर्ते किल तस्य देवी कुमारकल्पं सुषवे कुमारम् ।

अतः पिता ब्रह्मण एव नाम्ना तमात्मजन्मानमजं चकार^३ ।

ब्राह्मे मुहूर्ते किल यतो देवी कुमारं सुषुवे इत्यत्र किल हेतो विद्यते ।

खलु—

खल्विति निपातस्य प्रयोगस्तु सर्वाधिको विद्यते । यथा हेतो खलु, अवधारणे खलु, जिज्ञासायां खलु, अनुनये खलु, सात्त्वने खलु इत्यादयः ।

च—

कालिदासेन प्रयुज्यमानः च इति निपातः सर्वथा व्यञ्जको विद्यते ।

तु—

कालिदासेन तु निपातस्य प्रयोगः विभिन्नार्थेषु कृतः यथा भेदे तु, अवधारणे तु, समुच्चये तु, पश्चात्तापे तु इत्यादयः ।

ननु, न न—

कालिदासेन अवधारणे ननु, अनुनये ननु, आक्षेपे ननु, हेतो ननु, अधिकारे ननु, प्रतिवचने ननु इत्यादिषु एतेषां प्रयोगाः विहिताः सार्थकारश्च ते सर्वे एव ।

कालिदासस्य लिङ्गवचनसमासप्रयोगोचित्यम् अपि अतिसुदृढम् । महाकविः शब्दानां यथास्थानप्रयोगे सुतरां निपुणः । एकत्र शब्दस्य पुल्लिङ्गरूपमस्यामीष्टमन्यत्र च स्त्रीलिङ्गरूपम् । उपमानोपमेययोर्लिङ्गसाम्यं स्वस्य कवेरनुपमं चातुर्यम् ।

६. रघुवंश, ७, १७.

७. अमरको०, ४, ३. २५४.

८. रघुवंश, १, ३६.

तथाहि—

दिष्ट्या शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।

श्रद्धां वित्तं विधिश्चेति त्रितयं तत्समागतम्^६ ॥

इत्थन्न लिङ्गसाम्ये यस्सौन्दर्यं विद्यते तवस्य कवेः शब्दज्ञानं शब्दपरिपाकं वा सूचयति । लिङ्गादिसाम्यप्रदर्शनेनैव कालिदासस्योपमाः लोकोत्तराः न तत्र काचिवपि द्रुतिः दृश्यते ।

केषुचित् स्थलेषु वचनविशेषस्याग्रहेणापि कविसम्प्राड्यं शब्दपरिपाकं पोषयति । सामिप्रायमिव कुतश्चित् स बहुवचनं प्रयुङ्क्तेऽन्यत्र च द्विवचनमेकवचनमपि ।

बहुवचनप्रयोगः—

यक्षश्चक्रे जनकतनयास्तनानपुण्योदकेषु ।

स्निग्धच्छायातरुषु वसति रामगिर्याश्रमेषु^{१०} ॥

इत्यस्मिन् पद्ये 'रामगिर्याश्रमेषु' इति बहुवचनप्रयोगेण यक्षस्य प्रियाविरहे इतस्ततो भ्रमणं सूचयते ।

एकवचनप्रयोगः—

शुद्धस्तानात्परुषमलकं नूनमागण्डलत्वम् ।

परुषम्, अलकमित्येकवचनमत्र विरहकातरायाः यक्षपत्न्या दैर्घ्यं सूचयति अत एकवचनमत्र सामिप्रायम्^{११} ।

कालिदासस्य दीर्घसमासप्रयोगौचित्यम् अपि सुबुद्धम् । सरलातिसरलः सुललितपदवर्धः कविरयं यथेष्टप्रभावमुत्पादयन् काव्यरसपिपासूनां मनोभावानुसारं काव्यसरणिं सञ्चालयति । इष्टप्रभावोत्पादनार्थं त्वयं वैदर्भीनियममप्युल्लङ्घ्य दीर्घसमासानां प्रयोगं विदधाति यत्र तत्र ।

शब्दशास्त्रनिपुणो महाकविः कालिदासः शब्दानां चयने दक्षोऽस्त्येव । शब्दानां यथास्थानं विन्यसनेऽपि सोऽद्वितीयः । अपारः खलु कालिदासस्य शब्दनिधिः, इत्येवं कैश्चिदुदाहरणैरेव कालिदासस्य शब्दपरिपाकः प्रकटितः । सुषिया इतोऽप्यधिकं दर्शयितुं लेखितुं वा शक्नुवन्ति, मया विङ्मात्रमेव उवाहृतम् इति शम् ।

वररुचिः पत्रकौमुदी च

डॉ० बी० प्रसन्नाकुमारी

प्रवक्ता-संस्कृत (व्याकरणः), राजकीय संस्कृत-विश्वविद्यालयः, तिरुवनन्तपुरम्

श्रीमद्वररुचिकृतः पत्रकौमुदीनामकः लघुग्रन्थः गद्यपद्यमयश्च । तत्र पञ्चपञ्चाशत् श्लोकाः सन्ति । ग्रन्थकर्तुर्नाम 'वररुचिः' इति, एवं विक्रमादित्यनामकराजनिर्देशेन विरचित इति च ग्रन्थस्यादौ ग्रन्थकारेणोक्तम् ।

विक्रमादित्यभूषस्य कीर्तिसिन्धोनिर्देशतः ।

श्रीमद्वररुचिर्धर्मास्तनोति पत्रकौमुदीम् ॥' इति ।

पाणिनीयसूत्रस्य वृत्तिकारः कात्यायनः अपरनामवररुचिः इति प्रसिद्धिरेव अस्ति । तमधिकृत्य कथासरित्सागरे उक्तमपि —

अवदच्च चन्द्रमौलिः कौशाम्बीत्यस्ति या महानगरी ।

तस्यां स पुष्पदन्तो वररुचिनामा प्रियो जातः ॥^१

... ततः स मर्त्यवपुषा पुष्पदन्तः परिभ्रमन् ।

नाम्ना वररुचिः किं च कात्यायन इति श्रुतः ॥^२

कथनेनानेन कात्यायनस्य कौशाम्बीनगरवासित्वं तथा पुष्पदन्तः शापेन मनुष्ययोनौ जन्मालभत इति च ज्ञायते । महाभाष्यस्थोपाध्याते कात्यायनस्य परिचयः एवमुपलभ्यते—

वर्षोपाध्यायस्य प्रधानान्तेवासी कौशाम्बीवास्तव्यसोमदत्तद्विजन्मात्म-जन्मा वसुदत्तागर्भजपुष्पदन्तगणावतारो भगवान् कात्यकात्यायनगोत्रनामा श्रुतचरापराभिधेयः वररुचिनामा मुनिः पाणिन्युपज्ञातसूत्रन्यूनतापूरणमिव वार्तिकरूपेण कृतवान् इति ।

१. श्लोक—२.

२. श्लोक १—६४.

३. श्लोक २—१.

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

सम्प्रति कौशाम्बीयं प्रयागक्षेत्रात् उपरिभागे यमुनातीरे एव षडधोजनान्तरे वर्तते इति पाश्चात्यानां विदुषां मतम् । 'प्रियतद्धिता दाक्षिणात्याः' इति माध्यकारवचनस्य प्रमाणेन कात्यायनस्य दाक्षिणात्यत्वं स्फुटीभवति । किञ्चित् पूर्वं चतुर्थी शताब्दी तस्य काल इति निर्णीतम् ।

बहवो ग्रन्थाः कात्यायनवररचयोरभेवं प्रकाशयन्ति । व्याकरणोदाहरणात्मकं 'स्वर्गारोहणं' नाम महाकाव्यं प्रणीतमासीदिति च ज्ञायते । काव्यान्तर्गता अनेके श्लोकाः शाङ्गभरपद्धतौ, सदुक्तिकर्णामृते सुमाधितरत्नावल्याञ्चोद्धृताः सन्ति । समुद्रगुप्तः कृष्णचरितनामकग्रन्थे मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे आह—

यः स्वर्गारोहणं कृत्वा स्वर्गमानीतवान् भुवि ।

काव्येन रचिरेणाऽसौ ख्यातो वररचिः कविः ॥

न केवलं व्याकरणं पुषोष दाक्षीसुतस्येरितवातिकैर्यः ।

काव्येऽपि भूमोऽनुचकार तं वै कात्यायनोऽसौ कविकर्मदक्षः ॥

इति ।

तत्तिरीयप्रातिशाख्यव्याख्यासारसमुच्चयः , निश्कतसमुच्चयः , लिङ्गविशेषविधिः, प्रयोगविधिः, कालतन्त्रोत्तरार्थः, प्राकृतप्रकाशः, कोशः उपसर्गसूत्रम् , विद्यासुन्दरप्रसङ्गकाव्यम् , पत्रकौमुदी च तस्य कर्तृत्वेन प्रसिद्धा ग्रन्थाः सन्ति ।

पत्रकौमुदी नाम लघुग्रन्थे पञ्जरचनाक्रम एव विषयः । ग्रन्थस्यादौ श्रीकृष्ण-ब्रह्म-शिवादिदेवगणानां मङ्गलं कृत्वा विघ्नविघाताय वाणीं प्रणम्यति ग्रन्थकारः । ऐश्वर्यसिद्धयर्थं वाक्वृद्धयर्थं च मङ्गलमाचरति—

वाणीं च प्रणमामि विश्वजननीं प्रत्यूहविध्वंसिनीं ।

भक्तानुग्रहविग्रहां भगवतीं नित्यं वचो वृद्धये ॥^४ इति ।

राजा, मन्त्री, प्रवीर, पण्डित, गुरु, स्वामी, भार्या, पिता, पुत्र, संन्यासी, शत्रु, एवं विदेकिनामन्यजनानां सर्वेषां च पत्रचिह्नादिकानामस्मिन् ग्रन्थे संक्षिप्तया वर्णनं कृतम् । तदनन्तरं ग्रन्थविषयान् संक्षिप्य पञ्चभिः श्लोकैः क्रमणिका प्रादायि ।

४. श्लोक—१.

सुवर्णरूपरङ्गाद्यैः क्रमेणोत्तम - मध्यम - सामान्यपत्राणां रञ्जनं कर्तव्यमिति वक्ष्यमश्लोकेनोक्तम् । अनन्तरं पत्रप्रमाणं पत्रमङ्गप्रकारश्च निर्णीयते । पत्रस्य भागत्रयं कृत्वा ऊर्ध्वभागे द्विगुणं विहाय शेष-पत्रभागमधिकृत्य गद्यपद्यादिसङ्कलितं वर्णं व्यलेखि इति ।

राजलेखकस्य लक्षणमेवं विशदयति—

ब्राह्मणो मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।

नानालिपिज्ञो मेधावी नानामाषासमन्वितः ॥

मन्त्रणाचतुरो ... इत्यादि चतुर्भिः श्लोकैः सामान्यलेखक-लक्षणचिन्तनं कृतम् । यो राजलेखकः सः ब्राह्मणः, मन्त्रणाभिज्ञः, राजनीतिविशारदः, नानालिपिज्ञः, मेधावी, एवं नानामाषासमन्वितादि-गुणसम्पन्न एवेति । मन्त्रणाचतुरः, बुद्धिमान्, नीतिशास्त्रविशारदः, सन्धिधिग्रहभेदज्ञः, राजकार्यविचक्षणश्च तस्य धर्म इति । एवं सत्ततं राजहितान्वेषी राजसन्निधिसङ्गतः कार्याकार्यविवेकज्ञः, सत्यवादी जितेन्द्रियश्च वर्तते इति । स्वरूपवादी, शुद्धात्मा, धर्मज्ञः, राजधर्मविदादिगुणैः सम्पन्नः पुरुष एव राजलेखक इति वर्णितः ।

लेखकलक्षणनिरूपणानन्तरं पत्ररचनाक्रममाह चतुर्भिः श्लोकैः । गद्यपद्यादिभिर्भित्तेन पत्रं यथायोग्यं करणीयम् इति निर्दिष्टम् ।

दिनद्वयत्रयं वापि विचार्य पण्डितेन वै ।

स्वभ्रान्तैर्दूषणं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तकैः ॥^४

इत्येवं सामान्यपत्ररचनां कृत्वा रहसि नृपं भावयेत् तदनन्तरं राजाज्ञया राजलेखकः भूते पत्रे विलिखेत् इति । रचनान्तरं लेखनप्रकारश्च वर्ण्यते पञ्चभिः श्लोकैः । मङ्गलार्थं प्रथममङ्कुशं कृत्वा मध्ये शिन्दु, अधः 'स्वस्ति' शब्दस्य लेखनं, ततः गद्यं, श्रीशब्दरूपाणि पदव्यासक्रमेण लिखेत् इति ।

भाषाप्रयोगश्च निर्णीयते—संस्कृतभाषयर्थे कुशलं लिखेत्, शुभा-शुभवार्ता तु संस्कृतेन प्राकृतेन वा इति नियम्यते । पत्रप्रमाणसन्देशं, वार्तां च नियुज्य तदनन्तरं कीर्तिप्रीतिसंघलितं पद्यं चावश्यकम् इति । अत्र 'किमधिकम्' इत्यादेः कीर्तेश्च प्रकटनम् विधेयम् । अन्ते पत्रप्रेषणश्लोकः, अङ्कः, मासः दिनश्च उद्दङ्कनीयः इति निर्देशः ।

५. श्लोक—१९.

लेखनप्रकारस्य विषयं कृत्वा तदनन्तरं ज्ञानाज्ञानिनां पुण्यपापानि च सूचयति श्लोकत्रयेन । सर्वेषां पत्राणां च विधिं ज्ञात्वा यः पत्रं लिखति स्वदेशे देशान्तरे च कीर्तिं प्राप्नोति इति । एवं यः राजपत्रं शास्त्रकर्म ज्ञात्वा लिखति राजमन्त्रिभिः साकमनुत्तमं यशः प्राप्नोति इति पुण्यविषयः । किन्तु यः शास्त्रसन्दर्भमज्ञात्वा राजपत्रं लिखति स राजमन्त्रिभिः साकं दुर्घणः प्राप्नोति इति पापविषयश्च इति विवेकः ।

पत्रलेखननयनस्याऽयं प्रकारः एवं संगृह्यते— राज्ञः, गुरोः ब्राह्मणस्य, यतिसंन्यासिस्वामिनश्च पत्रं मूर्ध्नि धारयेत् इति । किन्तु मन्त्रिपत्रस्य नयनं ललाटे; भार्यापुत्रस्य मित्रस्य च पत्राणां हृदयदेशे धारणं कर्तव्यमिति । प्रवीराणां पत्रधारणं तु कण्ठदेशे इत्येवं पत्रधारणलक्षणं नियम्यते । अन्येषां पत्राणां धारणे नियमो न निर्णीतः ।

पञ्चभिः श्लोकैः पत्रपठनस्य प्रकारश्च नियम्यते । नमस्कारं कृत्वा पत्रपठनमारब्धव्यम् इति । राजलेखकः सदसि पत्रं द्विवारं मनसि पठित्वा तदनन्तरं सौम्यभावेन स्फुटतया च प्रवक्तव्यम् इति । शुभपत्रं वा अशुभपत्रं वा रहसि ध्वनविषयं कृत्वा ततः पत्रस्यार्थं समायां आवयेद् इति । शुभाशुभपठनविषये नियमान् आह—

रहस्यपत्रं रहसि नृपाग्रे श्रावयेद् द्विजः ।

अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाज्ञया ॥^६ इति ।

पत्रपठनप्रकारनिरूपणानन्तरं पत्रचिह्नानि पञ्चभिः श्लोकैः निर्दिष्टाः । प्रथमं राजपत्रचिह्नमाह—

ऊर्ध्वं षडङ्गुलं त्यक्त्वा कर्तुलं चन्द्रबिम्बवत् ।

कस्तूरीकुङ्कुमैः कुर्याद्राजपत्रं सुचिह्नितम् ॥^७ इति ।

राजपत्रं कस्तूरीकुङ्कुमैः चिह्नितं कर्तव्यम् इति । मन्त्रिपत्राणि यतिपत्राणि च कुङ्कुमेन चिह्नितानि कर्तव्यानि । पण्डितानां गुरुणां पितृपुत्र-संन्यासिनां च पत्राणि चन्दनैः चिह्नितानि विधेयानि इति । स्वामिपत्रं तु सिन्दूरेण, भार्यापत्रं अलक्तेन, भृत्यपत्रं रक्तचन्दनेन एवं शत्रुपत्रं शोणितेन च चिह्नितव्यानि इति । सर्वेषां यथायोग्यं ऊर्ध्वभागे सुवर्तुलं चिह्नं कस्तूरीकुङ्कुमादिना विधेयम् इति विवेकः ।

राजपत्रस्य कोणच्छेदप्रकारः नियम्यते—

दक्षिणे पत्रकोणस्य अघस्ताच्छेदयेत् सुधीः ।

एकाङ्गुलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव हि ॥^८ इति ।

पत्राणां पदव्यासविषयचिन्तनं तु एकादश श्लोकैः निर्णीयते । सर्वेषु राजपत्रेषु महाराजाधिराजं, दानशौण्डं, सच्चरितं कल्पवृक्षमित्यादि-विशेषणानामुपयोग आवश्यक एवेति । विद्वज्जना यथायोग्यं गुणभेदमनुसृत्य राजपत्रस्य पदव्यासं स्वीकुर्युः ।

मन्त्रपत्रस्य पदव्यासस्तु प्रथमं गुणभेदमनुसृत्य तदनन्तरं सच्चरितादिकमधिकृत्य लेखितव्यः इति । पण्डितपत्रादेः संख्यावद् वन्दितपदं शास्त्रार्थ-निपुणता चेति, गुरुपत्रे साख्यसिद्धान्तनिपुणं पदं कृत्वा तदनन्तरं नमस्कारादिकं च विन्यस्य पदक्रमं लिखेत् इति । स्वामिपत्रे प्रवर्यं सनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदं विलिखेत् इति । भार्यापत्रस्य पदव्यासः प्राणप्रियापदं, साध्वी तथा सच्चरित्रादिकं अधिकृत्य विधेयः इति ।

प्रभुवर्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम् ।

विन्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रे पदक्रमम् ॥^९

इति पितृपत्रस्य पदव्यासक्रमः क्रियते । संन्यासियतिपत्रयोः पदव्यासस्तु सर्ववाञ्छाविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थपारङ्गतं चेति । सामान्य, भृत्य, शत्रु इत्येतेषां पत्राणां यथायोग्यमनुसृत्य 'अमुकं प्रति' इति पदव्यासः कर्तव्य इति ।

पत्रलेखने श्रीशब्दप्रयोगस्य गणनां विशदयति—

षड्गुरोः स्वामिनः पञ्च द्वे भृत्ये चतुरो रिपो ।

श्रीशब्दानां त्रयं मित्रे ह्येकैकं पुत्रभार्ययोः ॥^{१०} इति ।

गुरुपत्रे—षट्, स्वामिपत्रे—पञ्च, भृत्यपत्रे—द्वे, रिपुपत्रे—चत्वारः, मित्रपत्रे—त्रीणि एवं पुत्रपत्रे भार्यापत्रे च प्रत्येकं कृते एकैकस्य श्रीशब्दस्य प्रयोगः साधु इति ग्रन्थकारेण व्यलेखि ।

व्याकरणशास्त्रे कर्मत्वसमीक्षा

श्रीविमलेशभाः

नव्यव्याकरणाचार्यः, ग्राम गङ्गोली, पो० राजे, जिला मधुबनी (बिहार)

कर्मणो महत्त्वं कारकनिरूपणावसरे निरूपितं वैयाकरणैः । तत्र जिज्ञास्यते यत् किं कर्मत्वम् ? एतस्य का परिभाषा व्युत्पत्तिश्च ? कानि च कर्मसंज्ञाविधायकसूत्राणि ? तेषां काश्च व्याख्याः ? कर्मणः परिभाषा-सम्बन्धे नैयायिकानां कोऽभिप्रायः ? इत्येतेषां प्रश्नानां समाधानस्य कृतेऽत्र मया प्रयत्नो विधीयते ।

कर्मणः सामान्यलक्षणं निरूपयता पाणिनिना उक्तम् — 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म' इति । अत्र सूत्रे कर्तुरित्यत्र 'क्तस्य च वर्तमाने'^१ इत्यनेन षष्ठी भवति, अपि चाप्तुमिष्यमाणमीप्सितमिति विग्रहेण 'आप्तु व्याप्ता'^२ वित्यस्माद् घातोः सन्नन्ताद् द्वित्वे 'आप्त्तम्यृघामीदि'त्यनेन^३ सूत्रेण ईक्षुते 'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'ति^४ सूत्रेणाभ्यासलोपे 'मतिबुद्धिजार्थे-भ्यश्चे'त्यनेन^५ क्तप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वाविकार्ये च कृते ईप्सितं सिद्ध्यति । सूत्रे 'ईप्सितशब्दः क्रियापरो नाभिप्रेत'^६ इति नागेशभट्टः । अतिशयेनेप्सिततममिति व्युत्पत्त्या ईप्सिततमः 'अतिशायनेतमविष्ठनो'^७ इति सूत्रेण तमप्रत्ययेन ईप्सिततमं सिद्ध्यति । अत्र कर्मशब्दस्तावत्क्रियत इति कर्मेति विग्रहेण

१. पा० अ० सू० सं० १. ४. ४९.

२. पा० अ० सू० सं० २. ४. ६४.

३. सिद्धान्तको० धातुसं० १२६०.

४. पा० अ० सू० सं० ७. ४. ५५.

५. पा० अ० सू० सं० ७. ४. ५८.

६. पा० अ० सू० सं० ३. २. १८८.

७. लघुशब्देन्दुशेखर, पृ० ५३४.

८. पा० अ० सू० सं० ३. २. १८८.

‘दुष्कृम् करणे’^६ इत्यस्माद्धातोः ‘सार्वधातुभ्यो मनिनित्युणादिसूत्रेण’^{१०} मनिप्रत्ययेऽनुबन्धलोपे गुणे रपरत्ये च कृते कर्मेति निष्पद्यते ।

उक्त सूत्रस्यार्थः कर्तुः क्रियया याप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यादर्थत्किन्ना^{११} स्वनिष्ठव्यापारप्रयोज्यफलेन सम्बद्धुमिध्यमाणमित्यर्थः । अथवा कर्तृवृत्तिव्यापारप्रयोज्यफलाभ्यस्तत्प्रकारकेच्छोद्देश्यः कर्मस्यभिप्रायः । अत्रोदाहरणरूपेण ‘चैत्रो ग्रामं गच्छती’त्यत्र उत्तरदेशसंयोगानुकूलगम्—धात्वर्थस्य व्यापाराशयः चैत्रोऽस्ति । चैत्रनिष्ठक्रियाजन्यफलसंयोगः संयोगाभ्यस्त्येनातिशयसम्बद्धुमिष्टः ग्रामो विद्यते तदर्थं तस्य कर्मसंज्ञा भवति । इतोऽपि सूत्रे तिस्रशशङ्काः समुदन्ति । तत्र प्रथमा—‘कर्तुः किम्?’^{१२} इति । अस्याशयस्तु सूत्रे कर्तुरिति पदस्य का आवश्यकताऽस्ति ? अस्य प्रश्नस्योत्तरे माघेऽवश्वं बध्नातीति प्रयोगे माघेषु प्रसक्तमश्वं माघनाम्नो मा भूदित्यन्यत्र बध्नातीत्यर्थकवाक्ये कर्तुरभावे आप्तनिष्ठमक्षणक्रियाजन्य-फलाभ्यस्त्येन सम्बन्धमिष्टः माघस्य कर्मसंज्ञा भूत्वा माघानश्वं बध्नाती-त्यनर्थकप्रयोगोऽभविष्यत् । कृते च कर्तुर्ग्रहणे माघाणां कर्मत्वम्न प्राप्नोति । अपि च सूत्रार्थेन प्रकृते माघेऽवश्वं बध्नातीत्यत्र अश्वनिष्ठो यो व्यापारः सः कर्तृवृत्तिर्नास्ति इति तदर्थं कर्तुर्ग्रहणमावश्यकमिति भावः । द्वितीया शङ्का च—‘तमग्रहणं किम्?’ पयसा ओदनं भुङ्क्ते^{१३} । अत्र सूत्रे ‘कर्तुर्द्देश्यं कर्म’ इत्येव कर्त्तव्यम् । उक्तसूत्रेण ‘पयसा ओदनं भुङ्क्ते’ इति प्रयोगे देवदत्तः भोजनं कृतवान्, परञ्च तं भोजनार्थं पुनःप्रवृत्तं पयोलोभं कश्चिदन्वयो ददाति । अत्र देवदत्तस्येऽपि तपश्चार्थस्तु ओदनोऽस्ति न तु पयः, तत्र तु केवलं पयोलोभ एव विद्यते । अत एवात्र सूत्रे इप्सितग्रहणेनात्र पयसः कर्मसंज्ञा, अपितु ओदनस्यैव कर्मसंज्ञा भवति । अपि चात्र यदि तमग्रहणं न भवेत्तर्हि ‘वारणार्थानामीप्सितः’^{१४} सूत्रमिदं कर्मसंज्ञाविधायकसूत्रस्यापवादो भविष्यति । अनेनापवादेन ‘अग्नेर्माणवकं

९. सि० को० धा० सं० तनादिप्रकरणे १०.

१०. सि० को० उणादिसू० सं० ५८४.

११. सि० को० वा० टीका, पृ० ४०९.

१२. सि० को० दा० टीका, पृ० ४०९.

१३. सि० को० वा० टीका, पृ० ४०९.

१४. पा० अ० सू० सं० १.४.२७.

वारयति' इति प्रयोगे भागवक इत्यस्यापि उक्तसूत्रेण पञ्चमीप्रयोगेण 'अग्नेर्मणवकाद् वारयति' इत्यनिष्ठप्रयोगापत्तिस्स्यात् । अत्र तमग्रहणेनेप्सित-तमस्य कर्म, ईप्सितस्य तु अपादानेनैवेति विभागस्य कृते तमग्रहणमावश्यक-मस्ति । तृतीया च शङ्का— नन्वत्र सूत्रे 'अधिशोड्स्यासां कर्मे'ति सूत्रात्कर्मैत्यस्यानुवृत्त्यासिद्धेः पुनः कर्मग्रहणं किमर्थम्^{१५} ? तदुच्यते अधिशोडिति सूत्रात्कर्मैत्यनुवृत्तौ सस्यां तत्रानुवृत्तस्याधारस्याप्यनुवृत्तिस्स्यात् । यदि आधारस्यानुवृत्तिर्न भवेत्तर्हि कर्मैत्यनुवृत्त्यपि दुर्लभा । उक्तञ्च — 'एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः'^{१६} इति परिभाषार्थे परस्परान्वितार्थकयोः पदयोः तादृशपदानां वा सहैवानुवृत्तिनिवृत्तौ भवति इति । यद्यत्राधार इत्यस्यानुवृत्तौ तु तर्हि गेहं प्रविशतीत्यत्रैव कर्मसंज्ञा न तु हर्षि भजतीत्यत्र । कथन्तु गेहं प्रविशतीत्यत्राधारमात्रोपलक्षणं विद्यते । अत एव हर्षि भजतीत्यादौ कर्मसंज्ञाऽप्रसङ्गात्सूत्रवैयर्थ्यान्नानुवृत्तिरपि तु पुनःकर्म ग्रहणमेव सुलभम्^{१७} ।

कर्मसंज्ञायाः द्वितीयं सूत्रं पाणिनिना उक्तम् — 'तथायुक्तं चानोप्सितम्'^{१८} इति । अस्यार्थः ईप्सिततमवत्क्रियया युक्तमनोप्सितमपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात्^{१९} । यथा— 'ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति' अत्र प्रयोगे ग्रामगमनावसरे कस्यापि मनुष्यस्य मार्गे तृणस्पर्शो ईप्सितो नास्ति परञ्च मध्यमार्गस्थितस्य तृणस्य जाते सति इच्छां विनाऽपि तस्य स्पर्शः अपि भवति तर्हि तत्रानेन सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति । पुनश्चैतत्सम्बन्धे भाष्ये उक्तम्— विषं भक्षणतीति । अत्र कोऽपि जनः दुर्लभो भवति सोऽन्यानि दुःखान्यनु-निशस्य विषभक्षणमेव ज्यायो मन्यते^{२०} । यद्यत्र भक्षणमोप्सितं तदा विषमोप्सितं, विषभक्षणस्य त्वनोप्सितत्वे विषमपि प्राणघातश्चादनीप्सितं भविष्यति । भक्षणक्रियया च विषं नेप्सितं, परिहारिक्रियापेक्षया तु तदोप्सितं भवत्येवेति भक्षणग्रहणेन प्रदर्श्यते । अत्राप्यनेन सूत्रेण कर्मसंज्ञा भवति ।

१५. पा० अ० सू० सं० १. ४. ४६.

१६. परिभाषेन्दुशेखर परि० सं० १७, पृ० ८३.

१७. सि० को० वा० टीका, पृ० ४०६.

१८. पा० अ० सू० सं० १. ४. ५०.

१९. सि० को० वा० टीका, पृ० ४१२.

२०. महाभाष्य कयटविवरण सहित, पृ० ३८०.

तृतीयं कर्मसंज्ञासूत्रमस्ति—‘अकथितञ्चे’ति^{२१} । अस्यायं अपादानादिविशेषरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यादर्थव्^{२२} यदाऽपादानत्वादिविशेषात्मना न विदक्षितं किन्तु सम्बन्धसामान्यात्मनेव तदा तत्कर्मसंज्ञकमित्यर्थः । अपि च तत्र—

दुह्याचपचदण्डरुधि प्रच्छिचिब्रुशासुजिमथ्मुषाम् ।

कर्मयुक्स्यादकथितं तथा स्यान्नीहृकुष्वहाम् ॥^{२३}

अत्र दुहादीनां द्वादशानां नी-प्रभृतीनां चतुर्णां यद्युच्यते तदेवाकथितं कर्म इति परिगणितव्यम् ।

अन्यत्र च —

दुहियाचिरुधि प्रच्छिभिक्षिचिनामुपयोगनिमित्तमपूर्वविधौ ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदक्रीतितमाचरितं कविना ॥^{२४}

अस्यायमर्थोऽस्ति— उपर्युक्तातूनामुपयोगनिमित्तं यत्कारकमस्ति तदकथितमस्ति । अपूर्वविधौ अर्थात् पूर्वविध्यभावे सति अपादानादिविशेषसंज्ञारहितस्य कारकस्य कर्मसंज्ञाऽनेन सूत्रेण भवति । ब्रुविश्च शासिश्च ब्रुविशासितयोगुणः ब्रुविशासिगुणः, ब्रुविशासिगुणेन प्रधानकर्मणा यत्सचते यत्सम्बन्धयते तदपि कर्म कविनाऽकथितमाचरति । श्लोकोऽयं श्लोकवातिकस्य विद्यते, श्लोके पश्चिमथिमुष्यादयो न पठिताः, तथापि चकारेण सङ्ग्राह्या इति कैयटः^{२५} । अत्रोवाहुरणरूपेण ‘गां दोग्धि पयः’ इत्यत्र क्षरणानुकूलव्यापारः दुहेरर्थः क्षारणात्मकव्यापारप्रयोज्यक्षरणात्मक-फलाश्रयत्वात् पयः कर्म विद्यते । गोस्तु क्षरणेऽपादानम् । तदपादानत्वमुपेक्ष्य सम्बन्धित्वात्मना गोविदक्षायां कर्मत्वमनेन सूत्रेण भवति ।

कर्मलक्षणप्रसङ्गे नागोक्तोक्तम् — ‘प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापार-प्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्रयेनोद्देश्यत्वं कर्मत्वमर्थात्^{२६} प्रकरणगतयोः धातु-

२१. पा० अ० सू० सं० १. ४. ५१.

२२. सि० की० बा० टीका, पृ० ४१३.

२३. सि० की० बा० टीका, पृ० ४१३.

२४. महाभाष्य कै० वि० सं०, पृ० ३८२.

२५. द्रष्टव्यः सि० की० बा० टीका, पृ० ४१३.

२६. परमलघुमञ्जूषाकारकार्थविचारः, पृ० १८९.

स्तदर्थप्रधानीभूतो यो व्यापारस्तत्प्रयोज्य यत्प्रकृतधात्वर्थफलं तत्फलाश्व-
त्वेनोद्देश्यत्वमिति भावः । यथा चैत्रो हरिं भजतीत्यत्र प्रकृतधातु भजधातुः
तद्वात्त्वर्थप्रधानीभूतव्यापारो भजनानुकूलो व्यापारस्तत्प्रयोज्यं प्रकृतधात्वर्थफलं
प्रीतिरूपफलं तत्फलाश्वत्वेनोद्देश्यत्वं हरिरस्ति तस्य कर्मसंज्ञा भवति ।
एतल्लक्षणमिहिततमस्यापि कृतमस्ति शब्देन्दुशेखरे^{२७} । उक्तलक्षणे प्रयोज्यत्व-
निवेश आवश्यकः । तेन 'गां वोग्धि पय' इत्यत्र दुग्धे वर्तमानकालिकयोः
विभागस्तदनुकूलो यो व्यापारो भवेत्तद् गविमध्येऽस्ति तदनुकूलो व्यापारः
गोपेऽस्ति । अतः प्रयोगे पयसः कर्मसंज्ञायाः कृते प्रयोज्यत्वनिवेश आवश्यको
विद्यते । अपि च प्रयागात्काशीं गच्छतीत्यत्र प्रयोगे प्रयागस्य
कर्मसंज्ञा न भवेत्तदर्थं लक्षणे प्रकृतधात्वर्थ इत्यस्य निवेशः कृतः । अत्र
प्रयागगमनाऽनुद्देश्येन प्रकृतधात्वर्थनिवेशेन च प्रयागस्य कर्मसंज्ञा न भवति ।
पुनश्चात्र जिज्ञास्यते यत्प्रकृतधात्वर्थे फलाश्वयमिति कथनेनैव कार्यं भविष्यति
तदाऽत्रोद्देश्यत्वनिवेशः किमर्थः ? उच्यते उद्देश्यत्वनिवेशस्यासाधारण-
फलमिवमस्ति यत् 'काशीं गच्छन् पथि मृतः' इत्यत्र प्रयोगे यदि काशी-
गमनकाल एव मार्गे मृतवान् तर्हि फलाश्वयस्तु काशी तत्र नास्ति,
अत एव काशीत्यस्य कर्मसंज्ञा न भवितव्या, परञ्चोद्देश्यत्वेनेति निवेशेन
काश्याः फलाश्वयो न भूते सति अपि फलाश्वत्वेन गमनोद्देश्योऽवश्य-
मेवासीत्, अत एव काश्याः कर्मसंज्ञेति भावः । अपि च 'काशीं'
गच्छति न प्रयागमत्र प्रयागस्य कर्मसंज्ञा नोपयुक्ता कथंतु प्रयागः
फलाश्वत्वेनोद्देश्यो नास्ति । तदुच्यतेऽत्र लक्षणे इहिततमपदस्य स्वार्थविशिष्टे
लक्षणा कर्तव्या । तदा—'प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थ-
फलाश्वत्वेनोद्देश्यत्वयोग्यताविशेषशालित्वं कर्मत्वमिति'^{२८} कर्मणो निर्दुष्ट-
लक्षणं कृतम् ।

कर्मसंज्ञायाः द्वितीयसूत्रपरिप्रेक्ष्येऽनीप्सितकर्मलक्षणप्रसङ्गे नागेशभट्टे-
नोक्तम् — 'प्रकृतधात्वर्थप्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यप्रकृतधात्वर्थफलाश्वत्व-
मनीप्सितकर्मत्वमिति लक्षणम्'^{२९} ।

२७. लघुशब्देन्दु०, पृ० ५४४.

२८. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९१.

२९. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९४.

पुनश्च तृतीयाकथितकर्मलक्षणावसरे नागेशेन — 'कर्मसम्बन्धित्वे सति अपादानादि विशेषाद्विवक्षितत्वमकथितकर्मत्वमिति'^{३०} लक्षणं कृतम् । यथा — 'गां दोग्धि पय' इत्यत्र प्रयोगेऽपादानाद्विवक्षया कर्मसंज्ञा भवति ।

नैयायिकास्तु — कर्मत्वं तु न करणव्यापारवत्वम्, तद्विकरणजन्य-व्यापारवत्वमिति^{३१} । यथा दात्रेण धान्यं लुनातीति प्रयोगे हस्तेन यो व्यापारो भवति तं व्यापारमधिकृत्य दात्रस्यापि कर्मसंज्ञा भविष्यति इत्येवं मन्यमाना अपि प्रयोगस्यासफलताक्रमे पुनः कथयन्ति — 'क्रियाजन्यफलशालित्वमिति'^{३२} । अनया उक्तप्रयोगे तु समाधानं जातं परञ्च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्र ग्रामस्येव चैत्रस्यापि क्रियाजन्यग्रामसंयोगरूपफलाश्रयत्वात् कर्मतापत्तिः स्यादतस्तद्दोषनिवारणमभवत् नैयायिका उक्तलक्षणे परस-भवेतत्त्वपदं निवेशयन्ति । तथाहि — 'परसमवेतत्वं क्रियाजन्यफलशालित्वमिति'^{३३} लक्षणेनोक्तदोषनिवारणमभवत् । परञ्चानया गम्पदधातयोरश्च पूर्वस्मिन्देहेत्यज्धातोश्च उत्तरस्मिन्देहे कर्मसंज्ञा भविष्यति तदर्थं चतुर्थलक्षणमाह — 'धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वमिति'^{३४} लक्षणम् । लक्षणोनानेन गम्पधातोस्संयोगरूपं फलमस्ति त्यज्धातोश्च विभागरूपं फलं, अपि च पढातोरधोदेशसंयोगरूपं फलं विद्यते । अत्राधोदेशरूपकर्मणः धात्वर्थेनैव सङ्ग्रहेणाकर्मको भवति अत एव 'वृक्षात्पणं भूमौ पतती'ति प्रयोगो भवति । अत्र संयोगमात्रफलेन 'पर्णं वृक्षाद् भूमिं पतती'त्यत्र प्रयोगेऽनापत्तिरस्ति । परञ्च चतुर्थलक्षणमधिकृत्य चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यत्रापत्तिस्तु स्यादेव कथन्तु तत्र धात्वर्थतावच्छेदकफलसंयोगोऽस्ति । एतन्निवारणाय नैयायिकाः स्वयमेव चतुर्थलक्षणे व्यापारानधिकरणत्वस्यापि विशेषणं कुर्वन्ति । अर्थात् 'धात्वर्थतावच्छेदकव्यापारानधिकरणफलशालित्वमिति'^{३५} कर्मत्वलक्षणं नैयायिकमत्या विद्यते । परञ्च व्याकरणेः लक्षणमिदन्न रोचते कथमिति 'काशीं गच्छन् पयि मृत' इत्यत्र काश्या,

३०. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९४.

३१. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९५.

३२. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९५.

३३. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९५.

३४. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९६.

३५. प० ल० म० का० वि०, पृ० १९६.

‘काशीं गच्छति न प्रयागमि’त्यत्र च प्रयागस्य व्यापारानधिकरणफल-
शालित्वाभावात् कर्मसंज्ञा न भवितुं शक्नोति । अत एव चतुर्दशलक्षणसहित-
सर्वाणि लक्षणानि नैयायिकानामव्याप्तदोषग्रस्तानि सन्ति^{३६} ।

ग्रन्थेषु व्याकरणेष्वपि कर्मणः परिभाषा विद्यन्ते । तत्र सारस्वत-
व्याकरणे कर्मकारकस्य ‘कार्यं’ इत्यर्थोऽस्ति । तत्र ‘कार्यं कर्मकारके
उत्पाद्ये धाव्ये संस्कार्ये विकार्ये च द्वितीया विभक्तिः भवति’^{३७} इत्यस्याशयस्तु
कार्येऽर्थात्कर्मकारके उत्पाद्येऽर्थादुत्पाद्यते यन्नवीनं क्रियते तदुत्पाद्यम्,
आप्येऽर्थादाप्यते सिद्धमेव प्राप्यते तदाप्यं, संस्कार्येऽर्थात् संस्क्रियते इति
संस्कार्यं, विकार्ये चैतच्चतुर्षु योगे द्वितीया विभक्तिः भवति । एतेषां चतुर्णां
सारस्वतव्याकरणे उदाहरणान्यपि उक्तानि । तद्यथा—

कटं करोति कारुको रूपं पश्यति चाक्षुषः ।

राज्यं प्राप्नोति धर्मिष्ठः सोमं सुनाति सोमपाः^{३८} ॥ इति ।

उपर्युक्तविषयमधिकृत्य वयं वक्तुं शक्नुमो यत् कारकेषु मध्ये
कर्मण उपादेयता जगत्प्रसिद्धैव । तत्र कुत्रचित्क्रियते इति कर्म, कुत्रचित्कार्यमेव
कर्म । अत्र कार्यक्रियोऽस्तम्बन्धस्य स्पष्टीकरणमावश्यकमस्ति । तत्र
यावत्कालपर्यन्तं कार्यं न भविष्यति, तावत्क्रियायाः सतैवाकथनीया भवति ।
पुनश्च यदि क्रिया न भवेत्तर्हि कार्यस्य का आवश्यकता ? प्रथमस्तु कार्यस्यैव
क्रिया भवति । क्रियाया अभिप्रायस्तु कार्येणैव सिद्धयति । अत
एवोभयोस्तम्बन्धोऽन्योन्याभयवदेव प्रतीयते इति दिक् ।

३६. प० ल० म० का० वि० तत्त्वप्रकाशिका टीका, पृ० १६७.

३७. सारस्वतव्याकरणम्, पृ० ४०-४५.

३८. सारस्वतव्याकरणम्, पृ० ४०-४५.

लघुकथा—

निर्णयन्तु भवन्त एव

देवर्षिकलानाथशास्त्री

(राष्ट्रपति सम्मानितः), भूतपूर्वोऽध्यक्षः राजस्थान संस्कृत-अकादम्याः,

निदेशकश्च— संस्कृत शिक्षा एवं भाषाविभाग, राजस्थान शासन,

प्रधान-सम्पादक—‘भारती’ संस्कृत मासिक, C/८ पृथ्वीराज रोड, जयपुर

धूमगन्त्री^१ यथैव मोहनपुरस्थात्रे^२ शनैः शनैरुन्नतिका भूत्वा निश्चला समभूत्, मम निद्राऽमञ्जयत् । प्रत्युषसमयोऽयमभूत् । कतममिवं स्थात्रम् ? वातानुकूलशयनयानकक्षे सम्पूर्णमपि रात्रिं निद्राणेन मया नाऽवबुद्धं कियान् मार्गो धूमगन्त्र्या लङ्घितः, कियोश्चावशिष्यते । सर्वतः काचपिहितवातायने वातानुकूलकक्षे बहिर्दृश्यं मनागपि न भवति नयनगोचरमिति खिद्यमानेन मयोत्थाय बहिरागत्य वीक्षितं, तदेवाऽहमजानां यदिदं स्थात्रं (स्टेशन) मोहनपुराख्यमस्ति । किन्तु परतो यात्रिवाटे जनानां संमर्दं वीक्ष्य कौतूहलं मे समपद्यत । किं द्रष्टुं जनास्तत्रैकत्र स्थिताः सांक्रुत्यमुत्पादयन्ति ? ग्रहमपि स्वरितं प्रधाव्य जिज्ञासां शमयितुं जनान् परतः प्रतोवयन् संमर्दं प्राविशम् । दृष्ट्वैव च स्तब्धोऽभूवं यत्तत्रैकः शवः श्वेतवस्त्रावृतो भूमौ स्थापितोऽभूत् । जनान् पृष्ट्वाऽहं ज्ञातुमपारयं यवद्य प्रातरेव यथैव हावड़ा एक्सप्रेसाख्या धूमगन्त्री स्थात्रेऽस्मिन् समायाता, अस्मिन्नेव स्थात्रे समापितयानं कक्षद्वयं (कम्पार्टमेंट) मुख्यगन्त्रीतो वियोजितं व्यधीयत । यदा च सर्वे यात्रिणोऽवतीर्णाः, तदनन्तरं पश्चवादं (यार्ड) प्रति नीतं तत् कक्षद्वयम् । यदा च स्वच्छकारास्तस्य संमार्जनायान्तः प्राविशन्, तदैव यदेको यात्री तदापि कक्षे तस्मिन् शायिकोपरि सुप्तोऽभूत् । तं जागरयितुं यदा ते तारस्वरेणाऽऽकारितवन्तः, न किमप्युत्तरमधिगतम् । यदा गात्रेषु स्पृष्ट्वा ते तमुत्थापयितुं प्रायतन्त, तदा तैरवगतं यस्य तु पञ्चत्वं प्राप्तः । सर्वत्र दावग्निरिव समाचारोऽयं

१. धूमगन्त्री = रेलगाड़ी ट्रेन ।

२. स्थात्रम् = स्टेशन ।

प्रासरत् । स्थानाधोशः (स्टेशनमास्टर), अन्ये चाऽधिकारिणः समाकारिताः, शवस्य यात्रान्वेषणं कृत्वा तस्याभिज्ञानं क्रियमाणमासीत् । तद्विषं वृथं वीक्षितुमेव जनास्तत्र समवायन्तेश्चहमजानाम् ।

मम धूमशकटिर्गन्तुकामैव स्यादिश्याशङ्कमानोऽहं यथैव जन-समुहात्तस्मात् परार्वातितुमेच्छं, तदैव शवस्य तस्य श्वेतवस्त्रच्छदमुद्घाटय किञ्चिद् वीक्षितुं रेलवेकर्मचारी कश्चन समुपाक्रमत् । नयाऽपि त्वरिता दृष्टिरेका तत्र क्षिप्ता । किन्तु शवस्य मुखं दृष्ट्वा वै विस्मयभराच्चोत्कारो मन्मुहान्निस्सरत् । अयं तु डॉ० कृष्णकान्त उपाध्यायोऽस्ति । मम भूतपूर्वः सहकृत्वा । विश्वविद्यालये आंग्लभाषाप्राध्यापकः । किमित्ययं स्थात्रेऽस्मिन् रेलकक्षे प्राणानत्यजत्, कुत्रायं गच्छन्मभूत् ? किं नास्त्येतेन सह कश्चनापि परिवारजनः ? डॉ० कृष्णकान्तेन सह प्राध्यापकपदमधितस्थुषो मम त्रिंशद् वर्षाणि व्यतीतानि, अहं विभागेऽन्यस्मिन् स्थानान्तरितो जातः, सोपि विश्वविद्यालयसेवां सम्पूर्णं सेवानिवृत्तः सञ्जात इति मया श्रुतमासीत् । एतस्मिन्नन्तराले किमघटतेति नाहमजानाम् । किन्तु तस्यैतस्य परिज्ञानस्य कृते मया यदि क्रियान् समयोऽत्र व्यतियापितस्तर्हि धूमशकटिर्मम पेटिकामादाय प्रयास्यते इत्यासीन्ममाशङ्का । चिरवियुक्तस्य सहकर्मणो दशमिमां दृष्ट्वा तूर्णमेव निर्णीतं मया यदत्रैव मया मध्वविरामः (ब्रेकजर्नी) करिष्यते । परस्तादेवापरां धूमशकटिमाहूय श्वेत्पितस्थलं प्रस्थास्ये । त्वरितं मया मनोपकरणानि यात्रिकक्षतोऽवातार्यन्त । रेलवेकर्मकरान् संसूच्य यात्राविरामस्वीकृतिलिख्य, डॉ० उपाध्यायस्य शवसमीपे स्थिता अधिकारिणी च सूचिता यदहमेनं जनं जानामि । यद्येतस्याभिज्ञानं लिखितप्रमाणायभावे दुर्लभं विभाष्यते भवन्मिस्तर्ह्यहं सहायतां कर्तुं शक्नोमि ।

सौभाग्यवशातः डॉ० उपाध्यायस्य वस्त्रपुटकात् (पाँकेट) तस्य दैनन्दिनी प्राप्ताऽभूत् । तस्याश्च तस्य गृहसङ्केतः, दूरभाषक्रमाङ्कावि सर्वमधिगतमभूत् । सूचनाऽपि गृहजनेभ्यो दत्ताऽभूत् । तेषामागमनं प्रतीक्षितमभूत् । आगमनप्रतीक्षिषु जनेष्वहमप्यात्मानं समययुजम् । किन्तु विलक्षं मम मानसं विविधेषूहापोहेषु निरन्तरं व्यापृतमासीत् । इदं तु स्पष्टमभूद्यदयं प्राध्यापकचर एकाक्येव यात्रां कुर्वणोऽभूत् । इदमपि शवपरीक्षां कृतवद्भिर्वाक्तरैः सूचितमासीद् यन्मृत्योः कारणं हृदयावरो-धोऽभूत् । एतस्य निष्कर्षोऽयमप्यभूद्यदयं हृद्रोगी आसीत् । तथापि किमित्येकाकिनाऽनेन यात्राऽनुष्ठिता ? यात्राया मध्य एव सहसा हृदवरोधावयं प्राणानत्यजत्, मन्ये निद्राण एव विवमाहरोह । सहयान्निभिश्च

सुप्तोऽयमस्तीति चिन्तयन्नित्थं विशेषतोऽवधानं प्रत्तं स्यात् । सर्वमिव सहजानुमानं मन्मनसा विहितचरमभूदेव । हन्त, यद्ययं मनागपि प्राणानधारयिष्यत्, ग्रहणस्य भूतपूर्वः सहकृत्वा कस्मिंश्चन चिकित्सालये अनेष्यमेनं, तत्र चिकित्साऽमविष्यत् सुलभा, तदैव च सर्वमतीतं वृत्तजातमहमज्ञास्थम् । किन्तु वराकोऽयं सहजस्वभावः सत्पुरुषो न किञ्चिदवोचन् कस्माद्यपि, एकाकी परदेशे वयनीयं, दारुणमिमं शरीरान्तं समासताव । ग्रहमस्मरं यत् प्रो० उपाध्यायस्यास्य कृते सर्वेऽपि सौजन्यमूर्तिः, सरलस्वभाव इत्यादि विशेषणानि प्रयुञ्जते स्म । मया त्वसकृदयं प्रशंसितोऽभूत् पद्यमिवमेतस्य वर्णनप्रसङ्गे समुद्धरता— “वदनं प्रसावसदनं सदयं हृदयं सुधामुचो वाचः । करणं परोपकरणं येषां, केषां न ते वन्द्याः ?” ते दिवसाः स्मृतिपटले सहसा समस्फुरन्ते ।

एवंविधो वन्द्यो जन एवंविधं दारुणमवसानं किमित्याप्नोत् ? अयं तु दरिद्रोऽपि नाऽऽसीत् । सुसमृद्धोऽज्ञावभूदिति सर्वेऽजानन् । भवनद्वयं विशालं तत्सन्निधेऽभूत् । एका मरुत्तरवाकटिः (कारः), दूरभाषः, सर्वमेव त्वासीत्तदन्तिके । इदमपि श्रुतमासीद् यत्तत्सुतेष्वेकस्तु चिकित्सकोऽस्ति यः कस्मिंश्चन विदेशे सुमहत्पदमधिष्ठति, अन्यो निजव्यापारिणि समवाये (प्राइवेट कम्पनी) कुत्र वनाधिपति, कार्यपालको वाऽभूदित्यधुनाऽहमस्मरम् । अतः सर्वेऽपि सौभाग्यमयमुभाङ्कते स्म । तथापि किमिवं सञ्जातम् ? कः खलु रहस्यमिवं प्रकटीकरिष्यति ? एतस्य गृहजनेषु समायातेषु सर्वं प्रक्ष्यामीति चिन्तयन्नहमभूवं किन्तु दिवसो व्यत्यगात्, रात्रिः समायाता, न कश्चन समागतः । रेलवेकर्मचारिणस्तु मां तत्रावतीर्णं वृष्ट्वा सुमहत् सौविध्यमनुभवन्तः शवं निश्चिन्तभावेन मदभिरक्षायां विहाय स्वाच्छन्ध-मुपशोक्तुनारभन्त । अहं च पश्चात्तापवशतोऽचिन्तयं, “किमिति कष्टमिवं स्वशिरसि सर्वं विज्ञानताऽपि मयोढम् ?” अस्तु ।

अपरस्मिन् दिवसे प्रातरेव कश्चित् सभ्यो जनः कर्मकरैः सह तत्रोपसर्पन्मयाऽबलोकितः । निकटे समायातेऽस्मिन्महमवागच्छं यवस्याकृतिः परिचितैव प्रतिभाति । यदा तेनैव स्वकीयः परिचयः वृत्तस्तदाऽहमस्मरं यवस्माकं भूतपूर्वश्छात्रः कोशिकोऽयमभूत् । डॉ० कृष्णकान्तोपाध्यायोऽपि तस्य गुरुरासीत् । स च कृष्णकान्तोपाध्यायस्य वर्तमानगृहस्य समीपे निवसन्मभूत् । स्वयमप्ययं विश्वविद्यालये प्राध्यापकोऽस्ति । स्वगुरोराकस्मिकं निधनं यात्रामध्ये स्थानोपरि जातं निशम्याऽयं स्वरितं प्रधाध्याऽऽगतोऽभूत् । तेनैव परस्तात् सर्वं वृत्तजातं मह्यमसूच्यत यत् प्रो० उपाध्यायस्य निधनवार्ता

यदा तद्गृहे प्राप्ता, तत्र न कोऽपि स्वजनोऽभूत् । एकः पुत्रस्तु विधेशोऽस्ति ।
 अपरो गृहे निवसति किन्तु व्यापारकार्येण चेन्न (मन्त्रास) नगरं गतोऽभूत् ।
 अस्मिन् वारे तत्परिवारजना अपि सहैव गता अभूवन् । पत्नीपूर्वमेव
 स्वर्गमारुहवती । केवलमेको मृत्यो रक्षिरूपेण भवनेऽभूत् । तेन प्रतिवेशित्वात्
 प्रो० कौशिकोऽयं सूचितो यदेवंविधा वार्ता समायाताऽस्ति । एतेन
 सर्वे गृहजना यत्र यत्र प्रवसन्तोऽभूवं तेभ्यस्तत्र तत्र सूचना प्रहिता किन्तु
 तेषामागमने समयस्तु समपेक्ष्यत एव । अतोऽन्तिमाय कर्मणे स्वयमयमत्र
 समायातोऽभूत् । किमधुना क्रियतामित्यावां द्वावपि परामृशाव । पर्यन्ते
 तद्विधमेव निरधार्यत यच्छब्दस्य गृहान् प्रति नयनस्य प्रयत्नोऽकिञ्चित्कर
 एव सेरस्यति, गृहजना अस्य कदा समागच्छेयुरिति कः खलु वेत्ति ?
 तावदवधि शवोऽपि विकृतिमियात् ।

अतस्तर्ध्व आवाभ्यां शवस्यान्त्यपरीक्षा प्रतिवेदनस्य प्रतिगृहीता,
 पञ्चनामानं (पञ्चनाना) कारितम्, शवोऽध्रिगतः, तस्मिन्नेव दिने
 तद्विधि शवदाहो मोहनपुर एव व्यधायि । मयाऽग्निना यात्रा कर्तव्याऽभूत्,
 कौशिकेनापि प्रतिनिवर्तितव्यमासीत् । अत आवां द्वावपि सन्तप्तहृदयो,
 शोकाविद्धमानसो विद्युत्तो । स्व-स्वगृहान् समायातो । कौशिकस्तु मयाऽनुब्रूढो
 यत्परस्तात्, किं सञ्जातमिति स मह्यं पत्रेण सूचयेत्, यतो मम बलवती
 जिज्ञाता न तदापि शःन्ताऽभूत्, भूयः प्रवृद्धतरा सञ्जाता यदेतत्
 सर्वं निशस्य स्वर्गतस्योपाध्यायस्य गृहजनाः किं व्यवस्यन्तीति । आवां
 प्रभूतसमयानन्तरं मिलितावभूतामिति द्वाभ्यामध्यग्न्योऽप्यस्य सङ्केतः, दूरभाष-
 क्रमाङ्कादि गृहीतम् । अग्निनयात्रायां निरन्तरमहं व्यचिन्तयं, मानवस्य
 कीवृक्षीयं वारुणा नियतिः ? यद्विधिना ललाटे विलिखितं तदेव
 परिणमतेऽन्ततः । तन्मार्जितुं कः क्षमः । प्रो० उपाध्यायः सुसमृद्धः,
 प्रतिष्ठितानां पुत्राणां (प्रतिष्ठितयोः पुत्रयोः) पिता, एवमनाथवदपरिचिते
 स्थलेऽर्घ्यपरिचितंबन्धोऽन्तिमां क्रियामवाप । एकेन प्रतिवेशिना शिष्येण तस्मै
 मुखाग्निर्बन्तः । कुत्र गतो तत्पुत्रो ? कुत्र गतं तस्य तदनम् ?

सर्वमिवं विचिन्तयतो मम सप्ताह एकः सप्ताप बलक्षय-निर्वेदादि-
 भावशक्तो व्यत्यगात् । व्यप्रतया कौशिकस्य सन्देशं, पत्रं, वृत्तजातं वा
 प्रतीक्षमाणोऽहं सप्ताहद्वयमस्थाम् । यदा न कश्चनाऽपि सन्देशः प्राप्तस्तदाऽहमेव
 दूरभाषेण कौशिकेन सह समालपम् । तस्मिन् संलापे यन्मयाऽऽकर्णितं
 तेन तु मामकी मानसी वशा द्विगुणां विलक्षतां गमिता । किमहं तद्विषये
 भवद्भ्यो विनिवेदयेयमिति नावगच्छामि । सर्वस्य निष्कृष्टांशोऽयमस्ति यत्

प्रो० उपाध्यायः सुप्रथितो विद्वान्, प्राध्यापकः, समृद्धो गृहस्थश्चाऽभूत् । तस्य पुत्रद्वयं तेनोच्चशिक्षां प्राहितं, प्रतिष्ठितेषु पदेषु च प्रतिष्ठापितं, विवाहादि विहितम् । सेवानिवृत्तेन तेन स्वकीयात् प्रावधायिनिधेः (प्रोविडेन्ट फण्ड) कश्चनांशो भवननिर्माणे व्ययितः, कश्चन च पुत्राभ्यां प्रतः । लेखनादेरायः, पुस्तकानां स्वामिस्त्वम् (रायल्डी), अधिको वे सञ्चितस्य राशेः कुलीवम्, इत्यादय आयास्तस्य सानन्दं जीवनयापनाय पर्याप्ता अभूवन् । अत उपाध्यायवत्पती सानन्दं न्यवसताम्, समये समये विद्वद्गोष्ठीषु भाषणादये उपाध्याय आकाशयते स्म संस्थाभिर्विश्व-विद्यालयादिभिः । बहुधा तु पत्न्या सह यात्रां व्यधादयं, किन्तु यदा पत्नी कर्कट (कैंसर) रोगवशाद्विमारुढा तदारभ्यैकाक्येव यात्रामकरोत् । हृदयरोगः सहसैनमाक्रामदिति सर्वैरवगतमासीत्, औषधमध्यमगृह्णान्नियमितं, किन्तु चिकित्सकपदारुढस्याप्यस्य ज्येष्ठपुत्रस्य सविधे नाभूत्तावान् समयो यत् स अमरीकादेशावागम्य बहुकालस्य चिकित्सां कुर्यात् । कनीयान् सुतोऽपि व्यापारव्यस्तत्वान्नाधिकं समयमस्मै प्रदातुमशक्त् ।

अत एकाकिना प्राध्यापकेनानेन क्रियमाणानु यात्रासु न कश्चन सहायकोऽभून्न वा सहयात्री । नानेनावगन्तव्यं यत्पुत्रो तस्य कुमुद्रावास्ताम् । यदि पिता किञ्चन सहाय्यमयाचत, तो सानन्दं प्रदातुमचेष्टेताम् । किन्तु एकाकिना क्रियमाणायां यात्रायां यदि सहसंवायं प्राणानत्यजत्, तत्र कः किं कर्तुं शक्नुयात् खलु ? एतावत् साधववगन्तुं शक्यते । किन्तु परस्ताद्यत् सञ्जातं तत्र कां प्रतिक्रियां प्रकटयानीति नावगच्छामि । यदा पुत्रद्वयेन पितुः स्वर्गारोहस्य वृत्तं श्रुतं ; तद्विषं चावगतं यत्कौशिकेन तस्यान्येष्टिः कृता तदा द्वाभ्यामपि धन्यवादेरयं समाजितः, अस्मिन् कृत्ये सञ्जातस्य व्ययस्य प्रतिपूर्तिरपि सावरं प्रतिश्रुता किन्तु त्वरितमेव स्वकार्यं विहाय गृहान् प्रत्यागमनेन किं वा सञ्जनिष्यते, इति तर्कयता पुत्रद्वयेनापि स्वस्थाने स्थितेनैव अद्वाञ्जलिः पित्रे समर्पितः । गृहजनाः खिन्ना अपि सञ्जाताः स्युः, किन्तु किमेतदतिरिक्तं कर्तव्यमवशिष्टमिति ते नाऽत्रागच्छन् । वर्तमानस्य व्यस्तयुगस्य व्यस्तजीवना जनाः एतदधिकं किं वा कर्तुमीशन्ते ? युगगतिरेव तावुशी । किन्त्येकं वाक्यं यत् कौशिकेनोदीरितं तस्याशयं कथमहं व्याकरवाणीति न जानामि । द्वाभ्यामपि पुत्राभ्यां वृत्तिमदभाकर्ण्य कौशिकः प्रोक्तो यद् भवता साध्वेव कृतं यच्छवस्यान्येष्टिस्तत्रैव विहिता । व्यर्थमस्माकं प्रतीक्षयाऽपि किं साधयितव्यमासीत् ? पितुर्निधनं तु स्वामाविको मृत्युरभूत् । न खलु रेलशकटदुर्घटनायां तन्निधनमजनि ।

यदि रेलशकटदुर्घटनायां कस्यचन यात्रिणो निधनं सञ्जायते तदा तु रेलविभागीयव्यवस्थानुसारं मृतातां यात्रिणां परिजनेभ्यो रूप्यकलक्षं, लक्षद्वयं, पञ्चाशत्सहस्रं वा मुद्राणां क्षतिपूर्तिविधया प्रवीयते । एवंविधस्य राशेरावानाय तु परिजनानामुत्तराधिकारिणां वा उपस्थितिरावश्यकौ, उत्तराधिकारप्रमाणपत्रादि चापि तैरपेक्ष्यते । यदि तादृशी काचन स्थितिरभविष्यत्तर्हि त्वस्माकमुपस्थितिरपरिहार्याऽभविष्यत्, परं त्वेतस्यां स्थितौ सर्वं नियतकार्यक्रमं परिस्पृज्य तत् स्थात्रं प्रति अस्माकं धावनं कस्मै प्रयोजनायामविष्यत् ? अतो भवता यत्कृतं तत्साध्वेव ।

सर्वमिदं प्रो० उपाध्यायस्य पुत्रद्वयेन सहजभावेन, सरलमानसवशात् वा कथितं स्यात् । नाऽत्र कश्चन विस्मयः । एवंविधायां स्थितावीवृक्षमेव चिन्तनमाधुनिके युगे प्रायशः सर्वेषामाधुनिकानां भवेदिति जानीम एव वयम् । लोकप्रदर्शनाय तादृशं चिन्तनं मनसि निगूह्योपरिष्ठात् कृत्रिमं खेदं कश्चन प्रकटयेत्, कृत्रिमं विलापं वा समाचरेदित्यपि सम्भवति, वास्तविकः सन्तापो भवेत्तदापि किञ्चेत्तदधिकं कश्चन कर्तुं क्षमः ? अत उपाध्याय-पुत्राभ्यां यत् कृतं यच्च कथितं, को वा तत्राऽपराधः ? किन्तु मम मानसं तु नास्तीदृशं तदिदमवगन्तुं पारयति यत्सर्वमिदं निशम्य किं रोदितुं युक्तम्, हसितुं वा ? उपाध्यायपुत्रावाक्रोशस्य पात्रं, निन्दाया वा ? अथवा स्वाभाविकी सहजा च सेषं प्रतिक्रिया ? युगगतिरिति विमृश्य सर्वमिदं विस्मरेयं वा, त्वयुगस्य कलियुगीनं स्वार्थं क्रोशेयं वा ? सोऽयं स्वार्थो वा स्पष्टोक्तिर्वा ? किमत्र मया निर्णयेतैत्यत्र यदि भवन्तः किञ्चित् परामृशेयुः, ग्रहमाभारं वह्येयं भवताम् ।

नागार्जुनस्य प्रतीत्यसमुत्पादवादः

डॉ० एस्० बि० रघुनाथाचार्यः

संस्कृत-विभागाध्यक्षः, श्री वेङ्कटेश्वर-विश्वविद्यालयः, तिरुपति (आन्ध्रप्रदेश)

बौद्धाः खलु वैभाषिक-सौत्रान्तिक - योगाचार - माध्यमिकभेदमिमाः चतुर्धाऽवतिष्ठन्त इति न परोक्षं प्रेक्षावताम् । तत्र चकास्ति हीनयान-महायान-भेदोऽपि चतुर्षु तेषु प्रवृत्तिभेदनिबन्धनः । वैभाषिक-सौत्रान्तिकयोः हीनयानसम्प्रदाये तथा योगाचार-माध्यमिकयोः महायानमार्गे चास्तर्वाव इति बौद्धपण्डितमण्डलीषु निश्चप्रचं वचः । हीनयानपदेन स्थत्रिधादः प्रायोऽभिधीयते यश्चाधुना थेरवाद इति महतीं प्रसिद्धिं पुष्णाति ।

तत्र निशितया धिया परीक्षायां क्रियमाणायां हीनयान-महायानयोः मध्ये महदन्तरमस्माभिः दृश्यते । यथा— हीनयानसम्प्रदाये प्रधानतमं लक्ष्यमात्मनो निर्वाणम् । महायानसम्प्रदाये तु समेषां निर्वाणम् । अत एवास्मिन् सम्प्रदाये भ्रमणकस्तज्जो भवति अज्ञाननिनामयेषां निर्वाणसम्पादने बहून्पि जन्मानि परिग्रहीतुम् । एतदनुरोधमेवामिधीयते बौद्धसिद्धान्ते हीनयानापेक्षया महायानानां स्थानमुन्नतं, प्रस्थानञ्च सुविशालमिति ।

महायानमार्गकदेशिभिः विज्ञानवादिभिः योगाचारः यानत्रयं प्रवि-भक्तमिति सुप्रसिद्धोऽयमंशः । यथा चाचकथत् मैत्रेयो मध्याह्नविभागशास्त्रे^१ अस्माभि चासङ्गानुजेन वसुबन्धुना तत्रैव श्रावकयान - प्रत्येकबुद्धयान-महायानभेदेन^२ । तत्रापि अन्यविलक्षणं सर्वोत्तमं महायानमिष्यन्न न काचिद्विप्रतिपत्तिः ।

१. गुणदोषात्रिकल्पेन ज्ञानेन परतः स्वयम् ।

निर्याणादपरं ज्ञेयम् ॥ (म० वि० शा० १२०)

२. यानत्रयं यथायोगम् । तत्र निर्वाणसंसारयोः गुणदोषज्ञानेन परतः श्रुत्वा निर्याणार्थेन श्रावकयानम् । तेनैव स्वयमश्रुत्वा परतो निर्याणार्थेन प्रत्येकबुद्धयानम् । अविकल्पेन ज्ञानेन स्वयं निर्याणार्थेन महायानं वेदितव्यम् । (माध्य० १२०)

महायानकदेशमाध्यमिकसिद्धान्तपरिष्कर्ता प्रवर्तकरच नागार्जुन इत्यत्र न तावद्विप्रतिपद्यते कश्चिद्विपरिचयः । अन्यादृशोऽस्य पन्थाः माध्यमिकतत्त्वप्रतिपादन इति अनुभवसिद्धं वचनम् । 'सर्वं बुद्धिमयं जगत्' इति प्रतिपादयन्नुच्यो योगाचारेभ्यः विभिन्नां प्रत्याग्रां सरणिमनुसरन्मयं सर्वशून्यवादी नागार्जुनः सर्ववैनाशिक इति प्रथते ।

१. नागार्जुनस्य देशकालादि—

नागार्जुनस्य जन्मदेशं कालं वाधिकृत्य नातोव स्पष्टं किमपि प्रमाणमुपलभामहे । लङ्कावतारसूत्र — मञ्जुश्रीमूलकहमहाभेधसूत्रादिविपरिशीलनेन इदं प्रतिभाति यत् — श्रीस्तोः परं प्रथमशतकाब्देऽथवा द्वितीयशतकाब्दे दक्षिणापथे वेदव्याख्यप्रामे लब्धजन्मास्यं नागार्जुनपर्वते तथा श्रीशैले च महायानमतं प्रचारयामासेति^३ । नेपालदेशीयात् आम्नायादेवं ज्ञायते यत्तस्य पिता त्रिविक्रमः माता च सावित्रीति । कियत्पर्यन्तमिदं सत्यमिति सन्देहोऽस्त्येव^४ । असन्देहं बहुधा बहुभिः निर्णीतं, श्रीस्तोः परं द्वितीयशतकाब्दे आन्ध्रप्रदेशस्थगतमण्डलान्तर्बर्तिनागार्जुनकोण्ड इति प्रसिद्धे क्षेत्रे अकारि तेन माध्यमिकसिद्धान्तप्रचार इति तावद्वरीकर्तुं शक्यते^५ ।

२. कृतयः—

यद्यपि नागार्जुनकर्तृकतया बहवो ग्रन्था अभिधीयन्ते, तथापि न ते सर्वे तत्कर्तृका इत्यभ्युपगन्तुं शक्यते । (१) माध्यमिककारिकाः अथवा मूलमाध्यमिककारिकाः, (२) विप्रहृव्यावर्तनी, (३) रत्नावली, (४) सुहृत्लेख इत्यभिधीयमानाः माध्यमिकतत्त्व-सम्प्रदायप्रकाशनपराः

३ दक्षिणापथवेदव्यां भिक्षुः श्रीनान् महायशाः ।

नागाह्वयः स नाम्ना तु सदसत्तक्षदारकः ॥

प्रकाश्य लोके मतमेतन्महायानमनुत्तमम् ।

आसाद्य भूमि मुदितां यास्यतेऽसौ सुखावतिम् ॥

(लङ्का० १६५)

४. An unreliable source, the Nepalese 'Āmāyāh', says their names were Trivikrama and Savitri. Nāga. 48.

५. Ibid. 48.

चत्वारो ग्रन्थाः तत्प्रणीता एवेति सूत्रपादम् । अन्येषां द्वादशमुखशास्त्रप्रज्ञा-
पारमितसूत्र, शून्यतासत्तति, युक्तिषष्ठिका, वंद्यसूत्र-व्यवहारसिद्धिप्रसृतोनां
तत्कर्तृकत्वे सुवृद्धं प्रमाणं किमपि नोपलभामहे ।

३. प्रतीत्यसमुत्पादशब्दार्थः—

प्रतीत्यसमुत्पादवादः नागार्जुनेनेदम्प्रथमतया समुद्भावित इति वक्तुं
न शक्यते । माध्यमिकमतानुरोधं तं परिश्रकार स इति चारित्रकाणामभि-
सन्धिः । अथ को नामासौ प्रतीत्यसमुत्पादः ? समुल्लसन्ति तावदत्र
बहूनि मतानि । यथा—प्रतिः प्राप्प्यर्थः । इण् गताविति गमनार्थको घातुः ।
ततः ह्यपि प्रतीत्येति भवति । स च प्रतीत्यशब्दः प्राप्प्यर्थकः अपेक्षार्थको
वा । सम् + उत् इत्युपसर्गद्वयपूर्वकपदेः प्रादुर्भावोऽर्थः । तथा च
हेतुप्रत्ययसापेक्षः भावानामुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इति सिद्ध्यति । कारणं
प्राप्य कार्यसमुत्पाद एव प्रतीत्यसमुत्पाद इति भावः ।

अन्येषां मते प्रतिः वीप्सार्थः इति शब्दो गमनार्थको विनाशार्थको
वा । इतो साधवः इत्याः । प्रति प्रति इत्यानां विनाश्यानां समुत्पादः
प्रतीत्यसमुत्पाद इति अभ्यर्वाणि । अर्थात् प्रतिक्षणविनाशानां प्रादुर्भाव
इत्युक्तं भवति ।

अपरे तु प्रतिर्वीप्सार्थः । एतिः प्राप्प्यर्थः । एवञ्च तांस्तान्
प्रत्ययान् प्राप्य भावानां समुत्पादः प्रतीत्यसमुत्पाद इति कथयन्ति ।
यथाकथञ्चित् सकारणभावोत्पत्तिरेव प्रतीत्यसमुत्पाद इति सामान्यतया
वक्तुमिष्यते । माध्यमिकमतेऽस्मिन् प्रतीत्यसमुत्पादो हि नाम शून्यतेत्याख्यायते ।
यथोक्तं माध्यमिककारिकासु—

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे । (२४-१८)
इति ।

माध्यमिकनयेऽस्माभिरनुभूयमानाः सर्वे पदार्थाः प्रतीत्यसमुत्पादा
इत्युच्यन्ते । कारणं प्राप्य सम्भवन्त इमे सर्वे कारणविघटने न भवन्ति ।
लोके हि घटः मृत्कुलालचक्रदण्डादौ सति समुत्पद्यते । तदभावे घटाभावः ।
वस्तुतश्चायं घटः न मृदि, नापि कुलाले, न चापि चक्रे, नैवापि दण्डे
अथवा न तत्समूहे च सम्भवति । व्यस्ततया समस्ततया च तेषु स न
सम्भवतीति निस्त्वभावः कथ्यते । निस्त्वभावतया स च शून्य इत्यभिधीयते ।

यथा घटस्तथा सर्वे भावपदार्थाः निस्स्वभावा भवन्तीति शून्या इत्युदीर्यन्ते । कारणं प्राप्य ये च व्यवहारयोग्या भवन्ति ते सस्वभावा इति वक्तुं नार्हाः । यथोक्तं नागार्जुनेन—

प्रतीत्य यद्यद्भवति न हि तावत् तदेव तत् । (१८-१०)

इति । अप्रतीत्यसमुत्पन्नस्य धर्मस्य कस्यचिच्छ्लोकेऽनुपलम्भात् अशून्यः धर्मः कश्चिन्नास्ति^५ ।

अत्र नागार्जुनाभिमतः प्रतीत्यसमुत्पादरूपशून्यतापदार्थः दार्शनिकैः बहुभिर्नावगतः सम्यक् । अत्र हि शून्यता नाम केवलं नास्त्यन्ताभावः । कारणप्रत्ययापेक्ष इत्यर्थः । सति कारणे यद् भवति, असति च कारणे यन्न भवति तच्छून्यमुच्यते । दर्पणे प्रतिबिम्बोपलब्धिः दृष्टान्तः । दर्पणस्य पुरतः सति किंस्मिन्निदृष्टुनि, आलोके विद्यमाने, सम्भवति प्रतिबिम्बः । सति द्रष्टरि प्रतिबिम्बोपलब्धिरुपजायते । अन्यतमापाये हि तदुपलब्धिर्दुर्लभा भवति^६ । एवमेव सर्वे भावपदार्था इति माध्यमिकानां दर्शनम् ।

४. प्रतीत्यसमुत्पादपर्यायाः—

प्रतीत्यसमुत्पादस्यास्य माध्यमिकमते शून्यता, तथता, उपादाय प्रज्ञप्तिः, मध्यमा प्रतिपदिति पर्यायवचनानि । निस्स्वभावत्वं शून्यतेति प्रागवोचाम । कारणमुपादाय कार्यं प्रज्ञप्यत इति उपादाय प्रज्ञप्तिरिति व्यवहार उदजनि । भावाभावान्तद्वयविरहिततया मध्यमा प्रतिपदिति प्रतिपाद्यते^६ ।

७. अप्रतीत्यसमुत्पन्नो धर्मः कश्चिन्न विद्यते ।

यस्मात्तस्मादशून्यो हि धर्मः कश्चिन्न विद्यते ॥

(मा० का० २४-१९)

८. वि० व्या० ३२.

९. यः शून्यतां प्रतीत्यसमुत्पादं मध्यमां प्रतिपदं च ।

एकार्थं निजगाद प्रगमामि तमप्रतिमबुद्धम् ॥

(वि० व्या० ७२)

यः प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।

सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥

(मा० का० २४-१८)

५. प्रतीत्यसमुत्पादाङ्गानि—

अभिधर्मकोशभाष्यानुरोधम् आवश्यक-क्षणिक-प्राकषिक-साम्बन्धिक-भेदभिन्नाः प्रतीत्यसमुत्पादाः परीक्ष्यन्ते । तत्र आवश्यक-प्राकषिकयोः सत्त्वाख्यप्रतीत्यसमुत्पाद इति प्रसिद्धिः । एवं क्षणिकसाम्बन्धिकयोः सत्त्वाख्ये तथाऽसत्त्वाख्ये प्रतीत्यसमुत्पादेऽन्तर्भावः तत्र सत्त्वाख्यप्रतीत्यसमुत्पादस्येमानि द्वादशाङ्गानि भवन्ति । (१) अविद्या, (२) संस्कारः, (३) विज्ञानम्, (४) नामरूपे, (५) षडायतनानि, (६) स्पर्शः, (७) वेदना, (८) तृष्णा, (९) उपादानं, (१०) भवः, (११) जातिः, (१२) जरामरणे इति । आचार्यनागार्जुनेन स्वभाष्यमिहकारिकासु द्वादशाङ्गपरीक्षानाम्नि षड्विंशतितमे प्रकरणे इमानि द्वादशाङ्गानि सम्यक् परिशीलितानि^{१०} । उक्तपूर्वेष्वङ्गेषु अविद्या-संस्काराख्ये षड्गे पूर्वस्मिन् जन्मनि भवतः । विज्ञान-नामरूप-षडायतन-स्पर्श-वेदना-तृष्णा-उपादान-भवाभिधानानि अङ्गानि अस्मिन्नेव जन्मनि सम्भवन्ति । जातिः जरामरणे च अनागते जन्मनि भवन्ति । इमान्यङ्गानि प्रतीत्यसमुत्पादहृदयकारिकायाम्, आर्यशालिस्तम्भसूत्रकारिकायां कात्स्न्येन युक्तिषष्ठिकाऽभिसमयालङ्कारादिषु अंशतश्च सुष्ठु निरूपितानि ।

अङ्गानामेषां क्रम इत्थम्—अविद्याया अज्ञानेन आच्छादितः पुद्गलः कुशलाकुशलामेह्यरूपतया कायिकवाचिकमानसिकरूपतया वा त्रिधा विभिन्नान् संस्काराननुतिष्ठति । तैः कर्माभिः पुनर्भवं विन्दते । एतादृशसंस्कार-परीत्यस्य पुद्गलस्य संस्कारहेतुकम्, आत्मत्वेनाभिमतं विज्ञानं वेदमनुष्णाविरूपायां गतो प्रविशति । सन्निविष्टे च विज्ञाने तत्र मातृकुक्षौ नामरूपं च प्रादुर्भवतः । एवं प्रादुर्भूताभ्यां नामरूपाभ्यां दर्शन-अवयव-प्राण-रस-स्पर्श-मननरूपं षडायतनं प्रादुर्भवति । षडायतनमिवमागम्य संस्पर्शः समुपजायते । संस्पर्शविषये एषा हि तेषां परिभाषा । चक्षू, रूपं, समन्वाहारं चेति त्रितयं प्रतीत्यं प्राप्य चक्षुर्विज्ञानमुपजायते । तत्र हि रूपं विषयः, नामैव स्कन्धलक्षणं समन्वाहार इत्युच्यते । एतेषां इन्द्रियविषयविज्ञानानां त्रयाणां सन्निपातः, अग्न्योन्योपकारेण तुर्या प्रवृत्तिः संस्पर्श इति सङ्गीर्यते । संस्पर्शादस्मात् इष्टानिष्टोदासीनविषयानुभूतिरूपा वेदना सञ्जायते । वेदनामूलिका वेदनाविषया तृष्णा तत उत्पद्यते । सुखवेदनाप्रयुक्तः तस्याः संयोगममिलषते । एवममिलषमाणः चतुर्विधमुपादानं, कर्म समुपावते । अर्थात् तृष्णया प्रेरितः बहूनि कर्माणि प्रनुतिष्ठति । तृष्णाप्रेरितस्सन्

यः कर्मणि करोति तस्य भवः अवश्यंभावी । यस्य वा कर्मोपादानतया तृष्णा न भवति यश्च पुनः प्रतिसंख्यानान्न तृष्णा भस्मीकुर्वन् उपादानमेव न परिगृह्णाति तस्य भवः न प्रवर्तते । स च मुच्यते ।

भवो हि नाम पञ्चस्कन्धात्मकः अनागतः । कायिकं, वाचिकं, मानसिकं कर्म भवत्यस्मिन्निति भवः । भवात्तस्मादनागतं स्कन्धान्तरं जातिः । सा च पूर्वस्मात् स्कन्धपञ्चकादुपजायते । जातेस्तस्याः जरामरणादिकं प्रवर्तते । जरा हि नाम स्कन्धपरिपाकः । मरणञ्च जीर्णस्कन्धमेव । दुःखं हि पञ्चेन्द्रियसन्निपातः । शोकश्च हृदयसन्तापः । परिदेवता च वाक्प्रलापः । दोर्मनस्थं मनसः अनिष्टोपनिपातः । उपायासः दुःखबाहुल्यम् । एतानि सर्वाण्यपि जातेरुत्पन्नानि । एवं द्वादशाङ्गानि प्रतीत्यसमुत्पादस्य माध्यमिकमते प्रतिपादितानि ।

६. तस्य निर्वाणोपयिकता—

प्रतीत्यसमुत्पादोऽयं कथं नाम निर्वाणोपयिक इत्यत्र नागार्जुनः माध्यमिककारिकास्वेवं प्रतिपादयति । यथा—

अविद्यायां निवृत्तायां संस्काराणामसम्भवः ।

अविद्याया निवृत्तिस्तु ज्ञानेनैवास्य बाधनात् ॥

तस्य तस्य निरोधेन तत्तन्नाभिप्रवर्तते ।

दुःखस्कन्धः केवलोऽयमेवं सम्यङ्निरुद्ध्यते ॥

इति^{११} । सत्याञ्चाविद्यायां संस्काराः, निवृत्तायाञ्च तस्यां संस्काराणामसम्भवः । कथञ्च साऽविद्या निवर्ततेत्याकांक्षायां एतावता समुपदिष्टस्य प्रतीत्यसमुत्पादस्य यथावदविपरीतभावनाद्वारा अविद्यानिरोधः । ज्ञाननिवर्त्यं हि नामाज्ञानम् । यश्च प्रागुक्तं प्रतीत्यसमुत्पादं सम्यक् पश्यति सूक्ष्मस्यापि भावस्य स्वभावं न पश्यति । प्रतिबिम्ब-स्वप्न-भ्रमादिवस्तुसर्वेषां भावानां स्वभावशून्यतां पश्यति । एवं शून्यतायामवगतायां न बाह्यं नाप्यान्तरं किमपि वस्तु तस्योपलभ्यते । एवं किमपि वस्त्वनुपलभमानः न क्वचिदपि मोहुमुपगच्छति । मोहविरहात् न किमपि कर्मचरति । अतः प्रतीत्यसमुत्पादरूपशून्यभावनया तत्त्वदर्शनः अविद्यानिवृत्तिः । ततः संस्कार-

७. उपसंहारः—

यदि शून्यमेव तत्त्वं तर्हि नवोदयो नापि व्यय इति दुःखसमुदय-
निरोध - मार्गोपदेशरूपाणानाद्यसत्यानां का कथा ? इष्टापत्तिरिति चेत् -
सकृत् - आगामि - अनागामि - अहंवाक्यं आर्यफलचतुष्टयं नोपपद्यते । तथा
फलाभावे फलस्था आर्यपुद्गलाश्च न भवन्ति । का नो हानिरिति चेत् -
संघ - धर्म - बुद्धाख्यानानि त्रीणि रक्षानि न सिद्धयन्ति । संघे चासति
धर्मोपदेष्टा बुद्धोऽपि न भवेदिति प्राप्ते समाधानमुच्यते-शून्यतायाः अभावो
नार्थः । सर्वप्रपञ्चोपशमः शून्यतोपदेशप्रयोजनम् । अत एवास्मिन् मते
शून्यता प्रतीत्यसमुत्पादरूपेति प्रत्यवादि । एवञ्च प्रतीत्यसमुत्पादो हि
शून्यतेति स्यधिरयादिस्यो विभिन्नं पन्थानमनुब्रूयान आचार्यनागार्जुनस्समिन्धे ।
अत एव तावदूरीकरोति संबृत्तिसत्य - परमार्थसत्यभेदेन सत्यद्वयम् ।
शून्यतां नागार्जुनप्रतिपादितामभावरूपतया स्वीकृत्य भ्रान्ता बहवो दार्शनिकाः ।
शून्यतामिवर्णने अत एव सत्यद्वयव्यवस्था मनसि कर्तव्येति मुक्तकण्ठ-
मुद्घोषयति । यश्च सत्यद्वयविभागमनाभित्य संस्काराणामभावरूपां
शून्यतामवधारयति तं मन्वबुद्धिं शून्यता दुर्गृहीतस्सर्प इव दुष्प्रसाधिता
विद्येव विनाशयतीति । यथा—

विनाशयति दुर्दृष्टा शून्यता ह्यन्धमेघसम् ।

सर्पो यथा दुर्गृहीतो विद्या वा दुष्प्रसाधिता ॥

इति^{११} । एवं नागार्जुनस्य प्रतीत्यसमुत्पादवाचं स्थालीपुलाकनयेन परिशीलयन्तो
वयं कलयामहे नानृतभाषिणः स्मः ।

शाब्दबोधप्रक्रिया

श्रीतर्गसिंहः राजपुरोहितः

राजस्थान विश्वविद्यालयः, जयपुरम्

शब्दावगमनाय तथा अर्थस्यावबोधनाय शाब्दस्यावबोधः आवश्यकः ।

कास्ति शाब्दबोधस्य प्रक्रियेत्यत्र किञ्चिद् विचार्यते ।

शब्दः—

प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्युच्यते ।

(महाभाष्य पञ्चशाह्निकम्)

शास्त्रेषु यत्र शब्दप्रमाणमाधारीकृत्य विचारः क्रियते स एव शब्दखण्ड इत्युच्यते । शब्दखण्डस्य प्रमुखविषयाः—शाब्दबोधः, शाब्दबोधस्य सहकारिकारणानि-आकांक्षा, योग्यता, आसत्तिः, तात्पर्यज्ञानञ्च ।

शब्दः ध्वनिर्वा सृष्टेरुत्पत्तेः सहधर्मी विद्यते ।

शब्दः स ध्वनिरस्ति यस्य ध्वनेरुच्चरितेन एव कस्यापि विशिष्टार्थस्य अवगमनमथवा ज्ञानं भवति । एषः शब्दः व्यक्ताव्यक्तस्वरूपे सम्प्रेषणस्य मूलसाधनमस्ति ।

शाब्दबोधः—

‘शब्दावागतं शाब्दम्’ तस्य बोध इति शाब्दबोधः तेन हि शब्द-जन्यार्थस्य ज्ञानं यच्छ्रोत्रेणानुसूयते सः शाब्दबोध इति निगद्यते ।

‘श्रुतैः पदैरुपस्थितानां पदार्थानां परस्परमन्वयबोधो हि शाब्दबोधः । कर्णाभ्यां श्रुतैः सुवन्तैः तिङन्तैः (पदैः) उपस्थितानां पदार्थानां परस्पर-सम्बन्धस्य अवबोध एव शाब्दबोधः’ इति प्रकारान्तरेण कथयितुं शक्यते ।

शाब्दबोधे षट्कारणानि भवन्ति, तानि चेत्थम्—आकांक्षा, योग्यता, आसत्तिः, तात्पर्यज्ञानं, पदज्ञानं, पदार्थोपस्थितिश्च ।

सङ्क्षेपेण वक्ष्यतोच्चरितशब्दस्य श्रोत्रा साध्यावगमनमेव शाब्दबोधः । एवमेव एकस्मिन्वाक्ये प्रयुक्तानां भिन्न-भिन्नशब्दानामर्थावगमनमेव वाक्यार्थ-बोधः भवति । उक्तमपि पतञ्जलिना—

इङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा
शब्दप्रबन्धेन आचार्याणामभिप्रायोऽभिगम्यते । इति ।

प्रायेण विद्वद्भिः शब्दः द्विधा मन्यते । ध्वन्यात्मकः वर्णात्मकश्च ।

‘वागेवार्थं पश्यति, वाग् ब्रवीति, वागेवार्थनिहितं सन्तनोति’ इति
शब्दविषये आचार्यदण्डिनः कथनं विधत्ते यत्—

इदमन्धन्तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाद्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते ॥ इति ।

(काव्यादर्श १. ४)

भर्तृहरिस्तु—

‘अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं’ शब्देन भासते’ इत्याशोचत् (वाक्य-
पदीयम् १. १२४) । शब्दार्थयोः सम्बन्धः प्रगाढः वर्तते । अत एव
कालिदासेनाऽपि कथितम्—

वागर्थविव सम्पृक्तो वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरो वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी ॥

(रघुवंश १. १)

भाषापरिच्छेदविषयेऽस्मिन् लिखितं यत्—

पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।

शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥

पद्यते गम्यतेऽनेनार्थं इति पदमपि शब्दः । अर्थयत इत्यर्थः अर्थात्
शब्दसम्बन्धिनः ज्ञानस्य विषय एव पदार्थः ।

शाब्दबोधस्य कारणसामग्री—

शाब्दबोधस्य प्रक्रियायां सप्तसाधनानि स्वीक्रियन्ते ।

(१) पदज्ञानम् (२) पदपदार्थयोः सम्बन्धज्ञानम्

(३) पदार्थस्य स्मरणम् (४) आकाङ्क्षा (५) योग्यता

(६) सन्निधिः (७) तात्पर्यज्ञानम् ।

शाब्दबोधाय पदानां साक्षात्प्रभावशयकम् । गौरश्चः पुरुषो हस्ती’ति
निराकाङ्क्षपदघटितवाक्यैः शाब्दबोधो न भवति । पदानां सन्निधेः बाधा-
भावरूपञ्च योग्यतायाः शाब्दबोधे महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति । केचन तात्पर्यज्ञानं
शाब्दबोधाय उपयुक्तं न मन्यन्ते । अत एवोक्तम्—

आकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः ।

शब्दार्थसम्बन्धः—

शब्दार्थयोः सम्बन्धज्ञानं शाब्दबोधस्य मुख्यसाधनमस्ति । पद-
पदार्थयोः नियतसम्बन्धो विद्यते, अतः सर्वेषु पदेषु सर्वेषामर्थानामुपस्थितिः
न भवति ।

- (१) वैयाकरणः पदपदार्थसम्बन्धं तादात्म्यम् इत्युच्यते । एतत्ता-
दात्म्यम्— 'तद्विन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानस्वरूपम्'
निरूप्यते । अतः 'गुड' इति कथनेन एव मुखे माधुर्यं
नायाति । 'अग्नि' इति कथनेनैव मुखदहनं न भवति ।

सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे, नित्यपर्यायवाची सिद्धशब्दः ।

(महाभाष्यम् पृथपशास्त्रिकम्)

- (२) मीमांसादर्शनानुसारं पदपदार्थयोः मध्ये वाच्यवाचकसम्बन्धः
भवति ।

- (३) तृतीयम्मतम्—सङ्केतस्य — 'अस्मात्पदादयमर्थो बोधव्यः' ।
एतादृशः ईश्वरस्य सङ्केत एव पद-पदार्थयोः सम्बन्धः भवति ।
नियतपदानां नियतार्थः सह एते समस्तसम्बन्धाः विद्यन्ते ।
अतः एव सर्वशब्दैः सर्वार्थानां बोधो न भवति । शब्दार्थयोः
पारस्परिकसम्बन्धज्ञानप्रदर्शनाय साधनानि—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।

व्याकरणम्, उपमानं, कोशः, आप्तवाक्यं, व्यवहारः, वाक्यशेषः,
विवरणं, प्रसिद्धपदस्य सन्निधिश्च ।

एते शब्दाद् अर्थज्ञानस्य बोधकास्सन्ति ।

शाब्दबोध-प्रक्रिया—

वर्णः निर्मित-पदानि आकांक्षायोग्यतासन्निधिभिरेतैर्निर्मियुक्तानि
मूलैव पदसमूहरूपवाक्यस्यार्थनिष्पत्तिं कारयन्ति । अतः प्रायः सर्वेषु
प्रस्थानेषु वाक्यनिष्पत्तिषु एतेषां त्रयाणां कारणता स्वीकृता । फलतः
आकांक्षायोग्यतासन्निधिनिर्मियुक्तपदसमूहः वाक्यम् इति कथ्यते ।

वाक्यं त्वाकांक्षायोग्यतासन्निधिमतं पदानां समूहः ।

(तर्कभाषा)

आकांक्षा—

नैयायिकैः आकांक्षा पदानां धर्मः मन्यते । 'घटमानय' वाक्येऽस्मिन् 'घटम्' एतत्प्रथमं पदम् 'आनय' इति द्वितीयं पदम् आकांक्षते । यद्यपि आकांक्षा आत्मनो धर्मं विद्यते तथापि वाक्यस्य श्रोतुः मनसि पदं स्वविषये आकांक्षामुत्पादयति, अतः तत्पदमपि औपचारिकरूपेण साकांक्षम् इति मन्यते ।

यद्वा पदान्येवार्थान् प्रतिपाद्यार्थान्तरविषयाकांक्षजनकानीत्युपचारात् साकांक्षाणि । (तर्कभाषा)

मीमांसको गानाभट्टः आकांक्षाम् अर्थनिष्ठास्मन्यते न तु पदनिष्ठाम् । 'गङ्गायां घोषः' वाक्येऽस्मिन् 'घोष' इति पदे 'गङ्गायाम्' इत्यत्र सप्तमीपदवाचयाधिकरजस्वसंतर्गात् गङ्गापदेऽन्वितेः योग्यता नास्ति, अतः घोषपदं गङ्गापदस्य गङ्गापदं घोषादस्याकांक्षामनुभवति । आकांक्षाम् अर्थनिष्ठां स्वीकृत्य अस्या आकांक्षाया अनुपपत्तिर्न भवति यतो हि गङ्गापदस्य लक्ष्यार्थ - तीरशब्देन सह अन्वितस्य योग्यता घोषपदार्थे (घोषजातेः निवासः) विद्यमानत्वात् घोषगङ्गापदार्थयोः (लक्ष्यार्थः तीरम्) द्वयोः परस्परम् आकांक्षायाः सङ्गतिर्जायते ;

योग्यता—

वाक्यस्य निष्पत्तौ आकांक्षावदेव वाक्ये स्थितपदेषु परस्परान्वित-योग्यतापि नितास्तावश्यकी अस्ति । 'जलेन सिञ्चति' वाक्येऽस्मिन् सिञ्चनक्रियायाः करणभूतायाः योग्यता जलेऽस्ति अतः एतद्वाक्यं भवितुं शक्नोति ।

एतद्विपरीतं 'वह्निना सिञ्चति' वाक्येऽस्मिन् सिञ्चनक्रियायाः योग्यतायाः अभावात् एतद्वाक्यं न स्वीक्रियते विद्वद्भिः । उक्तमपि तर्कभाषायाम्—

तेन कार्यकारणभावलक्षणसम्बन्धेऽग्निसेकयोग्योऽयोग्यत्वादग्निना सिञ्चेदिति न वाक्यम् ।

आसत्तिः / सन्निधिः—

यत्र कुत्राः जातायामपि योग्यतायां सत्यामध्याकांक्षायां प्रत्येकं पदस्य विलम्बेनोच्चरितेन सर्वेषां पदानां सान्निध्यं न भवति । तस्मात्कारणात् वाक्यनिष्पत्तिरपि न भवति । 'गाम् आनय' एतयोः पदयोः सहोच्चारणं यदा भवति तदेव एतयोः पदयोः सन्निधिर्भवति तथा चेकं सार्थकवाक्यम्

निर्माति । अन्यथा तु सन्निधेरभावात् सार्थकपदान्यपि वाक्यार्थनिष्पत्तेर-
भावात् निरर्थकानि ।

आसत्तौ अथवा सन्निधौ विलम्बकारणात् अन्येषां पदानां व्यवधानात्
वाक्यार्थनिष्पत्तिः बाधिता भवति । यथा — ‘देवदत्तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान्’
अत्र पदानां परस्परं व्यवधानकारणात् वाक्यार्थनिष्पत्तिर्न भवति । यदि
‘देवदत्तेन भुक्तम्’ द्वयोः पदयोः मध्यस्तात् ‘गिरिः’ पदमपक्रियेत
तर्हि ‘देवदत्तेन भुक्तम्’ (देवदत्तः खादितवान्) ‘गिरिरग्निमान्’, द्वे अपि
वाक्ये अर्थसङ्गतिवृष्ट्या पूर्णं स्तः ।

‘आसत्तिस्तु अव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः ।

(भाट्टचिन्तामणिः)

वाक्यविचारः—

उक्ताकाक्षादिसहकारिकारणैः निष्पन्नवाक्यार्थसन्दर्भेऽपि वार्शानिका-
नाम्मतभेदे—

(१) वैयाकरणास्त्वखण्डवाक्य एव वाक्यार्थबोधनशक्तिर्भङ्ग्यन्ते ।

वाक्यार्थे वाक्यस्य शक्तिरिति वैयाकरणाः ।

(भाट्टचिन्तामणिः)

(२) गुरुप्राभाकरास्तु वाक्यार्थज्ञानेन सह पदानामर्थज्ञानमप्यङ्गी-
कुर्वन्ति । एतेषां सिद्धान्तोऽयम् — ‘अन्विताभिधानवादः’
निगद्यते । एतेषाममतानुसारेण ‘घटम् आनय’ इत्यादिषु
स्थलेषु घटपदस्य आनयनक्रियायाश्च पृथग्ज्ञानं न भवति
अपितु आनयनक्रिययान्वितघटस्यैव ज्ञानम्भवति । एवमेव
एतन्मतानुसारेण वाक्ये कार्येण अथवा क्रियया अन्वितस्वरूपेणैव
वाक्यार्थबोधिकाशक्तिः जायते ।

प्राभाकरास्तु कार्यान्विते पदानां शक्तिः ।

(भाट्टचिन्तामणिः)

(३) वेदान्तमतावलम्बिनस्तु इतरपदेनान्वितवाक्यार्थे वाक्यस्य शक्तेः
प्रतिपादनं कुर्वन्ति । तेषां मतम् — ‘इतरान्विताभिधानवादः’
कथ्यते ।

इतरान्विताभिधानाङ्गीकारेणान्वयरूपे वाक्यार्थे शक्तिरिति
वेदान्तिनः ।

- (४) नैयायिकमतानुसारन्तु पदार्थानां परस्परसम्बन्धरूपवाक्यार्थ-
निष्पत्तिः पदानां परस्परसाहचर्यरूपसंसर्गस्य (समीपतायाः)
मर्यादयैव भवति ।

शब्दबोधे चैकपदार्थे अपरपदार्थस्य संसर्गः संसर्गमर्यादया भासते ।
(व्युत्पत्तिवादः)

- (५) कुमारिलभट्टानुसारन्तु वाक्यार्थबोधे सर्वप्रथमं प्रत्येकं
पदानामभिहितार्थस्यावबोधः भवति । तदनन्तरं तेषां पदार्थानां
परस्परसंसर्गरूपवाक्यार्थस्य लक्षणा द्वारा ज्ञानम्भवति ।
सर्वप्रथमं पदानामभिहितार्थस्य ज्ञानं तत्पश्चात् वाक्यार्थ-
ज्ञानकारणात् कुमारिलभट्टस्य सिद्धान्तोऽयमभिहितान्वयवाव
इत्युच्यते ।

तस्मात्पदाभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपद्यते ।

(शास्त्रदीपिका)

विमर्शः—

संक्षेपतः लेखितुं शक्यते यत् शब्दबोधविषये प्रायः पञ्च मतानि
प्राप्यन्ते तानि चेत्यम्—

- (१) वैयाकरणानाममतम्—वैयाकरणाः शब्दं वर्णस्फोटस्य पद-
स्फोटस्य च माध्यमेनाभिव्यक्तकाखण्डवाक्यस्फोटरूपे प्रति-
पादयन्ति ।
- (२) नैयायिकाः—नैयायिकैः शब्दः आकाशस्य गुणः वर्णात्मकः
नित्यश्च मन्यते ।
- (३) मीमांसकप्राभाकराः—मीमांसकैः शब्दः वर्णात्मकः नित्य-
गुणश्च मन्यते ।
- (४) कुमारिलभाट्टाः—साटास्तु शब्दं वर्णात्मकं द्रव्यं नित्यञ्च
प्रतिपादयन्ति ।
- (५) साङ्ख्याः—साङ्ख्यशास्त्रे वर्णात्मकशब्दः अनित्यः सन्ति
परं मीमांसकमतानुसारं देवात्मकशब्दस्य अपौरुषेयता च
स्वीक्रियते ।

दार्शनिकचिन्तनस्य समुत्थानबीजम्

डॉ० आदित्यनाथभट्टाचार्यदेवशर्मा

रोडर, संस्कृतविभागः, वर्धमानविश्वविद्यालयः, वर्धमान (५० ब०)

इह खल्वसारे दुष्पारापारसंसारार्णवे अनाविकालादारभ्य नितरामेव निमज्जितानां प्राणिनां दुर्विषहविषमञ्जलाकलापनिवृत्तये परमकल्याणमयः पन्थाः प्रतिदेशं प्रतिकालञ्च प्रवर्त्तितो वर्त्तन्त इति विदितमेवैतद्विदुषाम् । अतो दुःखनिवृत्त्युपायाविष्कारफलं दार्शनिकी भावना न केवलमद्यतन एव काले प्रवर्त्तते, किन्तु प्रागप्यासीत्, भविष्यस्यपि भविष्यति, वर्त्तन्ते च वर्त्तमानेऽपि ।

यद्यपि दुःखास्त्यन्तनिवृत्त्युपाय एव सर्वेषां दार्शनिकानां मुख्यः प्रतिपाद्यस्तथापि स्वीयसंस्कारादशंविशवासाविप्रमेयेन परस्परवैमत्यसंकुलं दर्शनशास्त्रं वैचित्र्यमावहतीत्यपि सुविवितं प्रेक्षावताम् । मिथ्याज्ञानमेव दुःखमूलमित्यत्र दार्शनिकानां प्रायः समेषामेव मतसाम्यं वर्त्तते । अन्यस्यान्यात्मकतावभास एवात्र मिथ्याज्ञानम् । तदुक्तं शङ्करेण — ‘सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति’,^१ ‘अध्यातो नामातस्मिस्तद्बुद्धिरित्यधोचाम’^२ इति । उक्तं च पातञ्जलेऽपि — ‘अनित्याशुचिदुःखानात्मसु निश्च्युचिमुखात्मख्यातिरविद्या’,^३ ‘विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम्’^४ इति । दार्शनिकैरन्यैरपि स्वाभिप्रायानुसारेण मिथ्याज्ञानं यथायथं वर्णितमास्ते । किन्तु सर्वेषु मतेष्वन्यस्य वस्तुनोऽन्यात्मनाऽवभास एव मिथ्याज्ञानमिति स्थितमेव । तस्माद् वस्तुतो यन्न सुखारमकं भवेत्तस्यैव सुखात्मकबुद्ध्यया यद् ग्रहणं तदेव दुःखकारणम् । न खलु दुःखकरमिति स्पष्टं विज्ञातं वस्तु

१. ब्रह्मसूत्रम् १. १. १—अध्यासभाष्यम्, पृ० ३२, मुम्बयी-निर्णयसागरसंस्करणम्, ख्रिस्ताब्दः १९३८.

२. ब्रह्मसूत्रम् १. १. १, अध्यासभाष्यम्, पृ० ४४.

३. योगदर्शनम्, साधनपादः, सूत्रम् ५.

४. योगदर्शनम्, समाधिपादः, सूत्रम् ८.

स्वेच्छया केनचिद् गृह्येत । न हि प्राणसंहारकः कृष्णसर्पः केनचिद् यथार्थतो ज्ञात्वा गृहीतो भवेन्मात्स्यबुद्ध्या । न वा विषसम्पृक्तमापात-रमणीयमन्नमित्यवगम्य क्षुधार्तेनापि तत् केनचिद् भुज्येत । यतो मुखं मे भूयात्, दुःखं मा भूदित्येव स्वाभाविकी वासना मनुष्याणाम् । अतो यदि दुःखकरमिदमिति यथार्थं केनचिज् ज्ञायेत तर्हि कथमपि तेन स्वेच्छया तद्वस्तु नोपादीयेत । अतो वस्तुग्रहणसञ्जातदुःखानां वस्तुप्रमदत्वं युक्त्युपेतमिति दुःखाकरं वस्तु प्रायशः स्वेच्छया प्राणिभिर्यद् गृह्यते तत्र मिथ्याज्ञानमेव हेतुः । अतो मिथ्याज्ञानसमुच्छेद एव दुःखात्यन्तप्रतीकारसमर्थः स्यात् । तदुक्तमक्षपादेन — ‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः’^५ इति । मिथ्याज्ञानसमुच्छेदश्च तत्त्वज्ञानादेव स्यादिति निश्चिता मतिः । उक्तञ्च —

एवं तत्त्वाभ्यासान्नाऽस्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥^६

तत्त्वं नाम वस्तुनः स्वरूपम् । उक्तञ्च न्यायभाष्ये — ‘किं पुनस्तत्त्वम् ? सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावः’^७ इति । तथाच पातञ्जलमहाभाष्येऽपि — ‘तस्य भावस्तत्त्वमिति’^८ । किन्तु कीदृशन्तावद् वस्तुतत्त्वमित्यत्र मतभेदो दार्शनिकानाम् । वस्तुतत्त्वं सर्वदार्शनिकैः स्वीयव्यनुसारतो निर्णीतमिति तत्त्वनिर्धारणानुसारेणैव तेषां मतवादास्तत्त्वानामविशेषनिर्दिष्टाः । ते च मतवादाः द्वैताद्वैतभेदेन प्रधानतो द्विधा विभक्ताः । तत्र द्वैतवादिनो न्याय-वैशेषिकसांख्यपातञ्जलपूर्वमीमांसासौत्रान्तिकवैभाषिकमाध्यमेनचार्वाकादयः, अद्वैतवादिनस्तु श्रीमच्छङ्कराचार्य-रामानुजाचार्य-वल्लभाचार्य-श्रीकण्ठाचार्य-प्रभृतयो वैदान्तिकाः, पतञ्जलिभर्तृहरिप्रमुखाः शाद्विकाः, विज्ञानवादिनः शून्यवादिनश्च बौद्धाः । तत्राप्यद्वैतवादिषु ब्रह्माद्वैत-विशिष्टाद्वैत-शुद्धाद्वैत-शैवाद्वैत-शैवाद्वैत-विज्ञानाद्वैत-शून्याद्वैतवादप्रभृतयोऽन्तरभेदा उपलभ्यन्ते ।

५. न्यायदर्शनम् १. १. २, वाराणसीसंस्करणम्, ख्रिस्ताब्दः १९२० ‘तदनन्तराभावादपवर्गः’ इत्यत्र ‘तदनन्तरापायादपवर्गः’ इति कलिकाता-मुद्रितपाठः ।

६. सांख्यकारिका ६४.

७. न्यायभाष्यम् १. १. १, पृ० २, वाराणसीसंस्करणम् १९२०.

८. महाभाष्यम्, पस्पशाह्निकम्, पृ० ४४, वाराणसीचौखम्बा-संस्करणम् १९५४.

श्रुतिसंहितापुराणेतिहासादिषु सिद्धान्तसार एवोल्लिख्यते, न पुनः परपक्षखण्डनादिप्रकारेण विचारमुखेन स्वमतस्थापनानुकूलप्रयासो विशेषेण परिलक्ष्यते । यद्यपि श्रुतिषु पूर्वपक्षखण्डनात्मकं वाक्यजातं किञ्चिदुपलभ्यते, तद् यथा— 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदित्युपक्रम्य' 'असदेवेदमग्र'^९ इत्यादिना तत्प्रतिपक्षमात्रमुपवर्ण्य 'कथमसतः सञ्जायेते'ति^{१०} तन्निराकृत्य समाधानमपि 'सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदित्याद्याधीयते'^{११}; तथापि प्रायश एव श्रुतिसंहितादिषु सिद्धान्तरत्नभूतं तत्त्वमेव केवलं वर्णितमास्ते । यतो हि परमार्थग्रहणाभिलाषुकाणां विगुह्यचेतसां मुमुक्षूणां स्वाभीष्टसिद्धौ पारमार्थिकतत्त्वलाभ एवापेक्ष्यते, न त तत्र विचारेण किञ्चित् प्रयोजनमस्ति । न हि सूर्यालोके परिप्राप्ते प्रमास्वरूपप्रमाणादिकं विचारावसरमपेक्षते, आलोकप्राप्तिजनितफलपरिसमाप्तेः । तस्माद् ऊहापोहतत्त्वविचारः श्रुतिस्मृत्याद्याकरेषु नोपदृश्यते । अथ गच्छति काले विचित्राणामृषीणामन्तःकरणवृत्तिभेदात्, शास्त्रतात्पर्यनिर्धारणशक्तितारतम्यात्, विभिन्नावर्शसम्पर्कात् तथा नवीनतरचिन्तासमुद्भवाच्च निर्विद्वेऽपि पारमार्थिके तत्त्वे संशयानामाविर्भावः प्रकाशमाने सवितरि मेघादम्बर इव समुपजातः । अत एव परपक्षखण्डनं विना संशयविपरीतभावनादिनिराकरणासम्भवाद् दार्शनिकप्रवराणां विचारेण स्वसिद्धान्तस्थापनानुकूलतया परपक्षखण्डनप्रयासोऽपि समाजोपयोगितया व्यवस्थापितः । तत्र विचारस्य प्रवृत्तिविषये नेदं विस्मयं यत्, सामान्येनावगतस्यार्थस्य विशेषतोऽनधिगतत्वात् विशेषावगमनिमित्त एव विचारः । तस्मात् सामान्येनाधिगतं तत्त्वमसम्भावनाविपरीतभावनादिनिराकृतं परीक्ष्य विशेषतस्तदर्थं जिज्ञासुः शिष्यः शाचार्यमुपसङ्गम्य स्वचित्तगतसन्देहादीन् यदा गुरवे निवेदयति तर्वाचार्यो युक्त्यादिसमुद्भावनेन शिष्यचित्तगतं संशयादिकमपनोदयेत् । एवंभूतयोर्गुह्ययोस्तत्त्वबुभुक्षुसावतोरन्ययोर्वा तत्त्वनिर्णयोपयोगी यो विचारः स एव वादः । उक्तमपि श्रीमच्छङ्करमिश्रेण — 'तत्त्वबुभुक्षुकथा वादः'^{१३} । उक्तञ्च वार्तिककृदु-

९. छान्दोग्योपनिषत्, ६. २. १.

१०. छान्दोग्योपनिषत्, ६. २. १.

११. छान्दोग्योपनिषत्, ६. २. २.

१२. छान्दोग्योपनिषत्, ६. २. २.

१३. वादिविनोदः, पृ० १०, पाणिनिकार्यालयसम्पादनम्, ख्रिस्ताब्दः १९१५.

श्रोतकरेण— 'गुर्वादिभिः सह धाद'^{१४} इति । तथा चाद्वैतवेदान्तानां मुख्यप्रतिपाद्यस्य सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितस्य ब्रह्मणः पारमार्थिक-स्वोपपत्तये द्वैतानां मिथ्यात्वनिरूपणस्यावश्यकतया तत्र मिथ्यातत्प्रति-पादनार्थमुपोद्घातसङ्गत्या मायायाः पर्यालोचनम्, न तु मुख्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तेषु तस्याः समुपस्थापनम् । अतो वेदान्तिनो ब्रह्मवादिन एव, न तु मायावादिन इत्यायातम् ।

यद्यप्यपौरुषेयतत्त्वमधिकृत्य मानुषबुद्धिप्रभवणां विचाराणां नाव-काशस्तथापि कालप्रभाषान्मानवानां शक्तिह्लासात् समग्रवेदाध्ययनस्य तथा धर्माचरणस्याशक्ति एवानुशीलनं समाजे सर्वथा लुप्तप्रायमेव जातम् । कालभेदात् शक्तिह्लासः, शक्तिह्लासात् तत्तदनूष्ठानलाघवमुपवर्णितमेव तत्र तत्रभवता श्रीमद्बुद्धयेन—

जन्मसंस्कारविद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।

ह्लासदर्शनतो ह्लासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥^{१५}

एवंक्रमेण मानवानां शक्तिह्लासे जाते साकल्येन सर्वार्थग्रहणासम्भवात् संक्षिप्ततरं पन्थानमुद्भावयितुं प्रावर्त्तन्त तदानीन्तना एवाचार्याः । तत्र च समाजोपयोगितया यत् यत् सुकरं प्रतिभातं तदेव ग्राह्यमिति निर्धारणार्थं मानुषबुद्धीनां प्राधान्यमापतितम् । तत्रापि गृहीतस्य वेदभागस्य किं तात्पर्यं भविष्यतीति निर्णयावसरे तात्त्विकपद्धतिरेव प्रचलिताऽभवत् । तामेव पद्धतिं स्वीकृत्य दार्शनिकानां स्वीयमतवादेषु दृढासक्तिर्जाता । अपि च अविचारेण श्रुत्यर्थग्रहणं न समीचीनमिति विचारपूर्वकमेव यथार्थतात्पर्यं निर्धार्य तत्रैव प्रवृत्तिविधेयेति अवगानन्तरं मननविधानात् श्रुतिष्वपि निदिष्टम्^{१६} । अतो वेदश्रवणात् परं श्रुतार्थमधिकृत्यैवासम्भावना-विपरीतभावनाविविधनिवृत्त्यर्थमूहापोहेन विचारस्यावश्यकता सञ्जाता । विचारस्य च बुद्धिपूर्वकत्वात् तत्र बुद्धीनां प्राधान्यमुपस्थितम् । बुद्धेश्चान्तः-करणभेदेन भिन्नत्वात् तेषां तेषां श्रुतिवाक्यानां तात्पर्यनिर्णयप्रसङ्गेन महान् मतभेदो जातः । मतवाचश्च सामाजिकोपयोगमुरीकृत्यैव प्राबुर्भवति, तिरोभवति च पुनरिति विवृषा परामर्शः ।

१४. न्यायवात्तिकम्, १. २. १.

१५. न्यायकुसुमाञ्जलिः, २. ३.

१६. 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः',
वृहदारण्यकोपनिषद्, २. ४. ५.

एवंक्रमेण प्रवर्त्तितायां विचारपद्धतौ तत्तत्सामाजिकोपयोगानुसारेण वार्शनिकरीत्या नानाविधमतवादानां प्रवर्त्तनं जातम् । तत्रैव केचन दार्शनिका नास्तिका इति परिचिता निर्दोषलौकिकयुक्त्वनुभवादीनां प्राधान्यं मन्यमानाः श्रुतीनां प्रामाण्यमङ्गीकुर्वन्तः केवलविशुद्धानुभवसिद्धयुक्तिमुपजीव्यैव दार्शनिक-सिद्धान्तं प्रवर्त्तयन्तः परेषां मतानि प्रत्याख्यापितवन्तः । अन्ये तु श्रुत्येक-शरणा युक्तचपेक्षयापि श्रुतिप्राधान्यपुररीकृत्य लौकिकानुभवश्रुतिवाक्ययोर्विरोधे श्रुत्यनुसारेण लौकिकानुभवानां तात्पर्यं निश्चिन्वन्तः श्रुतेरेवापीरुष्येतया स्वतःसिद्धप्रामाण्यात् सर्वतो बलीयस्त्वम्, लौकिकानुभवानाञ्च मानव-बुद्धिप्रभवतया बुद्धेश्च भ्रमप्रमादादिवोषशङ्काकवलितत्वात् सुतरां दोषा-शङ्कारहितश्रुत्यपेक्षया दीर्घव्यमिति निर्धारयामासुः । पूर्वोत्तरमीमांसा-दार्शनिका एवंतत्पक्षान्तर्भुक्ताः । अपरे च लौकिकयुक्त्वनुभवानां श्रुतीना-ञ्चापाततो विरोधे समापत्तिरपि सामञ्जस्यबुद्ध्या तथैव श्रुतिव्याख्येया यथा लौकिकानुभवयुक्त्वादिविरोधः परिहृतः स्यादिति मन्यमानास्तथैव दार्शनिकं मतं प्रचारयामासुः । सांख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकादय एतत्पक्षा-न्तर्भूताः । एते खलु षड्दार्शनिका आस्तिका इति प्रसिद्धम् ।

इदन्त्ववधेयम्— भगवता बुद्धेन पश्वादिवधसाधनानां वेदोक्तकर्मणां यद्यपि निन्दनमकारि, तथाप्यासीत्तत्रभवतो वेदोक्तात्मतत्त्वोपरि महान् निर्भरः । तथा चोद्योतकरेण सौगतं मतं खण्डयितुमेतदभ्यधापि न्याय-वार्त्तिके—

“न चास्मानमनभ्युपगच्छता तथागतदर्शनमर्थः कृत्वायां व्यवस्थापयितुं शक्यम्, न चेदं वचनं नास्ति, सर्वमिसमयसूत्रेऽभिधानात् यथा ‘भारं वो भिक्षवो देशयिष्यामि भारहारञ्च भारः पञ्चस्कन्धाः भारहारश्च पुद्गल इति, यश्चात्मा नास्तीति स मिथ्यादृष्टिको भवती’ति सूत्रम्”^{१७}

यद्यपि वेदोक्तात्मतत्त्ववर्जनाभावात् पुनर्जन्मस्वीकारेण वेहाति-रिक्तस्यात्मनः स्वीकाराच्चांशतो वैदिकमतानुवर्त्तित्वं तत्रभवतस्तथागतस्य स्फुटीभवेत्तथाति वेदोक्तकर्मकाण्डानां प्रामाण्यमङ्गीकारान्निन्दापूर्वकपरि-वर्जनाच्च न समग्रस्य वेदभागस्य ग्रहणं तेन कृतमिति सुग्यक्तमेव । अपि चात्मस्वरूपमेव तथागतेन साधनातिशयवशाल्लब्धसमाधिप्रज्ञया प्रत्यक्षीकृतम् । तस्य च वेदोक्तात्मतत्त्वादिसाम्यसम्भवेऽपि न वैदिकात्मतत्त्वाधिकमेव तत्र-

१७. न्यायवार्त्तिकम् ३. १. १, पृ० ७०२, कलिकातासंस्करणम्,
ख्रिस्तान्दः १९३६.

मयता बुद्धेन परिगृहीतमिति वक्तुं शक्यते । अतः केवलं 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि'^{१८} इति वेदोक्ताहिसामान्यग्रहणात् तथा शमदमादिसाधन-सम्पत्तिपरिग्रहाच्च न तस्य वैदिकमतानुवर्तित्वं शक्यं सम्भावयितुम्, वेद-बहिर्मात्रेणापि स्वकीयप्रज्ञाशलेन तथाविधानां व्यापाराणां प्रवर्तनसम्भवात् । अतो भगवतो बुद्धस्य यदनन्यसाधारणं माहात्म्यं तन्नेतेन लेशतोऽपि व्याहृतं भवेत् । वंराग्येण तपसा समाधिप्रज्ञया गोधिलानेन च तस्य वैशिष्ट्यं सर्वतः प्राधान्येन वरीवर्त्ति ।

इदन्वन्न विशेषेण वक्तव्यम्—धर्मविशेषमुपजीव्यैव समाजेषु वार्षनिक-मतानि प्रवर्त्तितानि । अन्तर्गूढस्य धर्मस्य सामाजिकेषु प्रचाराय तत्तत्-कालीनाचार्याणामभिनववार्शनिकतत्त्वप्रवर्त्तनतत्पराणि चेतांसि । धर्मस्य पुनस्तत्त्वबुद्ध्या तृज्जोपजीवकत्वात्, अनुष्ठातृणाञ्च बुद्धिमेवात् प्रवृत्तिभेदात् सामर्थ्यभेदात् क्वचित् स्वार्थानुकूल्याद्वा धर्मस्य रूपान्तरं भूयोभूयः सम्पद्यते । तथा च कदाचित् कस्यचिद्धर्मस्य महाभ्युदये सत्यपि कालान्तरे समाजोपयोगानुसारेण पूर्वंप्रचलितधर्मस्य किञ्चित् परिवर्त्तनं परिवर्धनं सर्वथा परिवर्जनं वा जायते । नैसर्गिकीमेतां रीतिमाश्रित्य प्रतिकालं यथा यथा धर्मस्याभ्युदयोऽपकर्षो वा लक्ष्यते, तथा तथैव धर्मस्य परिपोषणाय नूतनवार्शनिकचिन्तानामप्याविर्भावो दृश्यते । अतो महाप्रभावस्य वैदिकधर्मस्य सहेतुकी ग्लानिर्यदा यदा स्यात्तदा तदैव तद्विरुद्धबौद्धजैनाविधर्माणामावि-र्भावस्तथा कदाचित् तस्य धर्मस्य जनेषु यदा महान् प्रभावस्तदा पुनर्जनानां तद्विरुद्धबौद्धविधर्मेष्वनावरोऽपि । उक्तञ्च रामायणे— 'समीक्ष्य कालं पुनरास्तिकोऽमवं भवेय काले पुनरेव नास्तिक'^{१९} इति । व्याख्यातं च रामवर्मणा—धर्मसङ्कटकालप्रयुक्तोऽयं मम नास्तिकवाद इत्यर्थः । न च तावता वस्तुतो नास्तिकत्वं मम भवेदिति भावः'^{२०} इदमाकूतम्— धर्मोपजीवकेऽस्मिन् भारतवर्षे सुप्राचीनकालादारभ्य धर्मप्रवणान्येव मनांसि मानवानाम् । स्मरणातीतकालेष्वत्र कानि कानि धर्ममतानि प्रचलिताभ्यासन्, मानवानां चेतद्देशीयानां केषु केषु धर्ममतेषु निर्भरातिशयो वा, तद्विशेषेण निर्धारयितुं नालम् । केवलन्वेतदेव व्याहृतुं शक्यते यत्, वैदिकावैदिकभेदेन

१८. शङ्करोद्धृतं शास्त्रवचनम्, शारीरकभाष्ये पृष्ठं ६२४, ६२५ द्रष्टव्यम् ।

१९. वाल्मीकिरामायणम्, अयोध्याकाण्डम्, १०९. ३८.

२०. वाल्मीकिरामायणम्, अयोध्याकाण्डम्, १०९. ३८ तिलकटीका
CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

द्विविधो मार्गो धर्ममाश्रित्य प्राचलत् । तत्र भारते वैदिकानां क्रमिक-
 प्राधान्यादवैदिकं मतं क्षीणप्रभं जातमित्याधुनिकैरपि तत्त्वविद्भिर्निरूप्यते ।
 स्मृतिपुराणादिवैदिके धर्मग्रन्थेषु वेदमूलको धर्मः प्राधान्येनोन्नीयत इति
 समालक्ष्यते । यद्यपि महाभारतकालेऽपि बौद्धमतानां तान्त्रिकमतानाञ्च
 किञ्चित् प्रवर्त्तनमासीदेवेति बौद्धादिमतखण्डनेनानुभातुं शक्यते, तथापि
 वैदिकमतप्राधान्यं तवान्नीयमसन्निधमेवासीज्जनमानसे । अतो महाप्रभावे
 वैदिकधर्मो स्थितेऽपि जनानां तथागताविर्भावानन्तरं कथं वैदिकधर्मवैभवं,
 कथं वा बौद्धधर्मपरिग्रहश्च, तद्विचारणावसरे सुधीभिरेतदवधेयं, यत्
 — सर्वेषां धर्ममतानां निदिष्टा मार्गा यद्यपि मूलतो दोषशून्या जनमङ्गल-
 साधकाश्च तथापि कालप्रभावेण षट्पन्नां लोकानां तद्धर्मनिशीलनेन
 किञ्चिद्वैकल्यं सम्पद्यत एव । यतो मानवाः स्वभावत एव भोगकप्रवणा
 विषयेष्वेकान्तिकोमासक्तिमनुबध्नन्ति । धर्मस्तु पुनः परमशान्तिकारकः
 त्यागनागर्भेवोपदिशति निःश्रेयसाधिगमार्थम् । त्यागस्य च कृच्छ्रसाध्यत्वादति-
 काठिन्याच्च भोगप्रवणानां जनानां सम्यगनुशीलनं सुदुष्करं भवेत् । तत्रापि
 स्वजन्मना धरातलं पवित्रो कुर्वतां जगति विमलमावर्षां प्रतिष्ठाप्य
 धर्माचरणेन सामाजिकीं प्रतिष्ठांमाप्नुवतां स्वीयबुद्धिप्रभावेण धर्ममार्गमुपदेष्टृणां
 शास्त्रतत्त्वबुभुक्षूनां पुण्यश्लोकानां स्पष्टवैषणानामृषिकल्पानां विचारनिपुणानां
 दार्शनिकानां सविधं यत् सत्यं प्रतिभाति, तद्धर्मोऽप्यजीवकमित्यस्मिन् नास्ति
 विसम्बाधः । किन्तु किम्भूतं तत्र सत्यमिति विचिकित्सायाश्चिकित्सायां
 नानाविधदार्शनिकविचारोपबृंहितानां सौगतवैदिकादिवादानामाविर्भावः । अतो
 धर्ममुपजीव्य दार्शनिकानां सुमहानेव प्रयासः । तत्र कस्यचिन्मनीषिणः
 स्वकीयमानसशक्त्युत्कर्षप्रभावाद् यद्यपि भोगादिरोधेन धर्माचरणं सम्भवति
 तथापि साधारणानां विशेषशक्त्युत्कर्षरहितानां न विषयभोगानुभवसमकालं
 धर्माचरणं सम्भवेत् । तत्र शक्तेरभावाद् धर्माचरणस्पृहासङ्गावाच्च
 प्रायश एव भोगानामविरोधेन धर्माचरणच्छलाद् भोगस्यैव प्राधान्यं
 समापतेत् । एषेव साधारणानां नैसर्गिकी रीतिः । तस्मान्महति कालव्यत्यये
 विशुद्धस्यापि धर्मस्य तदनुष्ठातृणां रागादिदोषात् कश्चिदपकर्षो जायते ।
 अनुष्ठातृपञ्जीवक एव हि धर्मः । न ह्यनुष्ठातृणामभावे निरालम्बस्य
 धर्मस्यावस्थानं सम्भवेत् । तदुक्तं मनुना व्यासेन च— ‘धर्मो रक्षति
 रक्षितः’^{२१} । तस्मादनुष्ठातृणां दोषादेव धर्मोऽपि दुष्टः सन् कालवशाद्
 ह्रासमुपैति । अत एवम्भूतः कश्चित् कालः समायातो यदा वैदिक-

धर्माणामाचरणकाठिन्याद् द्रव्यसंग्रहदुष्करत्वाच्च यागादिधर्माणां यथायथ-
 मनुष्ठानं नामवत् । तेन मेघाच्छादितदिनकर इवानुष्ठानतृबोषकवलितो
 धर्मो भोगकप्रवणजनमानसे सुष्ठु प्राहृतया नापतत् । एवम्विधः काल
 एव श्रुतिनीतिगहिताचरणकालुष्याद् दुर्नीतिप्राधान्याच्च धर्मस्य ग्लानिजनको
 भवेत्, तदानीमेव सामाजिकानां ग्रहणोपयोगि किञ्चिदशरं कल्याणकरं
 परं बर्त्मं प्रवक्ष्यामि कश्चिन्महानुरुधः पृथिव्यामवतीर्णो भवेदिति स्वाभाविकी
 रीतिः । अतो महाभारतोक्तकुत्सपाण्डवानां सर्वविध्वंसिसमरावसाने भारते
 सनातनवैदिकधर्मेषु सर्वथा बुर्बलतामुपगतेषु तथागतो भगवान्^{२२} प्रादुर्बभूव ।
 अस्य च महात्मनो वैराग्यातिशयवशाल्लब्धसाधनप्रकर्षस्य विशुद्धेन्द्रियग्रामस्य
 समाधिप्रज्ञाभास्वरस्य साधारणोपयोगितया वैदिकधर्माचरणात् सहजतम-
 पन्थानमादिशत उपदेशा जनमानसे तदानीं लब्धप्रभावाः सञ्जाताः । किन्तु
 भगवतो बुद्धस्य देहावसानानन्तरं क्रमशो बौद्धधर्मस्यापि महिमा निष्प्रभो
 बभूव । यतो हि सङ्घेषु भिक्षूणां त्यागवैराग्यादिकं यावृशमासीदावश्यकं
 यथार्थतस्तन्नेव तदानीं नयनपथमुपयातम् । किन्तु हिंसा परमो धर्म इति
 ब्रूवाणानां लब्धप्रतिष्ठानामपि भिक्षूणां मांसमक्षणादिजन्यकलुषकवलित-
 चित्तानां प्रायश एव स्वीयप्राधान्यप्रतिष्ठापनव्यग्रता प्रादुरासीत् । क्वचिद्वा
 बुद्धोपदेशवाक्यानां तात्पर्यं स्वार्थानुकूलतया व्याख्यातुमारेभिरैते भिक्षवः ।
 एवंक्रमेणाधर्माधिकारिणामपि सङ्घप्रवेशवशात् सङ्घशुद्धता मलनीवभूव,
 तथा स्वप्राधान्यसंरक्षणबद्धावराणां लोकानां भूयसा सङ्घान्तर्गतत्वेन भिक्षु-
 ष्वपि भोगसौकर्यादिधर्मोच्चरणच्छलेन प्राधान्यात् धर्मग्लानिकारकाणां
 हेतूनां बाहुल्येन सत्त्वाद् बौद्धधर्मस्यापि महत्येव ग्लानिः सञ्जाता ।
 प्रेक्षावताञ्च ग्लानिमयबौद्धधर्मोदनादरोऽपि जातः । तदेवं बौद्धमतवाद-
 परीक्षायां स्थिरतया किञ्चिद्वद्ग्रहणे समुत्पन्नवैमुख्यं जनानां हृदयं स्वभावत
 एव स्थिरप्रभावे वेदोक्तधर्मकर्मादौ सस्पृहमभूत् । अतो वेदस्य प्राधान्यं
 युक्त्या निराकरणं विना बौद्धमतवादस्य लुप्तमहिमोद्धारो नैव सम्भवेदि-

२२. 'ननु वेदनिन्दाद्वारा अधर्ममात्रप्रचारकस्य बुद्धस्य कथमीश्वरता,
 भगवतो हि ' .. धर्मसंस्थापनार्थं सम्भवामि युगे युगे ' इत्यादिगीतादिना
 धर्मपात्रसंस्थापकत्वादिति चेन्न, अधिकारिणां कर्मप्रवर्तनस्येवानधिकारिणां
 कर्मनिवर्तनस्यऽपि धर्मसंस्थापनान्तर्गततया तस्मिन् समये वैदिककर्मसु
 प्रवर्तमानानधिकारिणो वेदनिन्दाद्वारा तेभ्यो निवर्त्य बुद्धेन धर्मसंस्थापनस्यैव
 कृतत्वादित्याशयेन 'ह- भगवत इति ' (महाभाष्यपस्पशाङ्गिके तत्त्वालोकः,
 पृ० २३) ।

त्यपौरुषेयवेदवाक्यानां प्रामाण्यमेव निराकर्तव्यमिति प्रथमतो वेदप्रामाण्य-
 निराकरणे केचन बौद्धविद्वांसः प्रवृत्ता अभवन् । यतो युक्तिरेव यदि सर्वतो
 गरीयसी न भवेत्तदा वेदप्रामाण्यनिराकरणं न सम्भवतीति मानुषबुद्धि-
 प्रोद्भाविताया युक्तेरेव प्राधान्यं व्यवस्थापनीयम् । युक्तियुक्तं वचो
 ग्राह्यमिति न्यायात् सर्वत्रैव तत्त्वनिर्णयाय युक्तिरेव शरणीकरणीया ।
 युक्त्या च यत् सिद्ध्यति तदेव ग्राह्यमिति मनसि निषाय सर्वेषां तत्त्वानां
 युक्तितो विचारणं समारब्धम् । विचारेण च पुनर्जागतिकं तत्त्वं किञ्चि-
 दपि निर्णयमिति निःस्वभावं वस्तुतत्त्वमित्येव राद्धान्तः परमार्थतया
 कक्षीकृतो माध्यमिकः^{२३} । एवं युक्त्या वेदप्रामाण्यनिराकरणेन सुतरां
 वेदोक्तानां कर्मणामपि नियमत एव निराकरणं जातम् । विषयासक्तिरेव
 दुःखबीजम्, आसक्तिरपि प्रीतिविधायके वस्तुनि सम्भवेत् । प्रीतिश्च
 परमप्रेमास्पदस्यात्मन एवेत्यात्ममूलकमेव विषयासक्तिपुरःसरं सर्वं दुःख-
 बीजम् । अतएवात्मैव यदि कश्चिन्न स्यात्तर्हि आत्मन्यनुरागाभावादात्म-
 प्रीतिदायके वस्तुन्यपि आसक्त्यादीनां सम्भावनैव कुतः ? अत आत्मा-
 स्तित्वबोध एव दुःखमूलतया प्रतीयत इति शून्यवादिभिर्निरात्म्यवाद एव
 दुःखनिवर्हणोपायतया स्वीकृतः । तत्त्वतो वस्तूनां निःस्वभावत्वे ज्ञाते
 सुतराणात्मनोऽपि निःस्वभावत्वमात्रात्मित्यात्ममूलकं दुःखबीजमपि समुच्छिन्नं
 स्यादिति मन्वानैस्तत्रभवद्भिर्नागार्जुनपादः शून्यवादः प्रचारितः । विचार-
 मुखेणात्मनोऽनस्तित्वे निर्धारिते प्रेक्षावतां विषयेषु स्पृहा सुतरामेव कूरीमवेत् ।
 तथाविधायाः स्पृहाया अभावे जन्मादिकमपि न सम्भवेत् । तृष्णादिवशादेव
 चित्तचैतानां सर्वेषां जन्मादिवुद्धिर्भोगाय प्रवर्तते । अत उत्पादविनाश-
 राहित्येन सब्रवादविचनुष्कोटिबिनिर्मुक्तं प्रतीत्यसमुत्पादं वर्णयता नागार्जुनेन
 सामाजिकानां चेतसि विषयासक्तिसमुच्छेदकारिण्यभिनवा बुद्धिः सद्युक्तिकं
 समुपस्थापिता । तत्र तत्रभवतां दिङ्नागप्रमुञ्जानां युक्तिपुरन्धराणां
 प्रभावप्रकर्षात् प्रेक्षावन्तः प्रायश एव तवान्तीन्तनाः सामाजिकाः शून्यमेव
 तत्त्वमित्यभिनवप्रचारितं मतवावं परिजगृहुः । बोधितत्वविवरणे विविध-
 विनयानुसारिण एव विविधबुद्धोपदेता इत्यापाततोऽङ्गीकृतेऽपि वस्तुगत्या
 'भिन्नापि देशनाभिन्ना शून्यताद्वयलक्षणेत्यभ्युपगमात्'^{२४} शून्याद्वैतसिद्धान्त

२३. 'शून्या एव धर्माः' (काश्यपपरिवर्तः, पृ० १४). Baron A. Von Staël—Hotstein, Shanghai, 1926.

२४. सर्वदशनसंग्रहघृतं बोधितत्वविवरणवाक्यम्, बौद्धदर्शनम्, उपसंहारः ।

एषोपवेष्टुस्तात्पर्यं निहितमास्त इत्यभिप्रयन्ति माध्यमिकाः । वैदिककर्म-
 काण्डावलम्बिता गवादिपशूनां मेघेन यजनकर्मण्यत्पुत्सुकानां यजमानानां
 जघन्यत्वे नितरामेव वर्धमाने प्रवृत्तिमार्गनिवृत्तसया भगवतस्तथागतस्य
 शून्याद्वैतवाद्यवस्थापनं तदानीन्तनसमाजे परहितकरं संबृत्तिमिति निर्वाध-
 मलमास्थानुम् । तेन बौद्धधर्माणां भ्रमणमौतमात् परमपि पुनरुज्जीवनेन
 वैदिककर्मणां वेदोक्तधर्माणाञ्चानुष्ठानलाघवं सञ्जातम् । तेनैव च
 बौद्धजनानां महानेव जघस्तदानीमभवत् । एतवपि वक्तव्यं यन्नागार्जुन-
 प्रवृत्तितशून्यवावस्थया प्राधान्यं समाजेषु नैव सुविरं प्रावर्तत । यतो मानवानां
 ग्रहणयोग्यमुपास्यतया मोक्षप्रदायकया वा किञ्चिदपि तन्न शून्यवादे न
 व्यवस्थापितम् । अत एव किञ्चिद्वग्रहणार्थं पुनरपि व्याकुलानि जनमानसानि
 यदा ग्राह्यमनुसन्धयानुसारिभिरं तदैव शून्यवावस्थया कश्चिदपकर्षो जातः ।
 नाहंपदवाच्यतया कश्चिदस्ति, न वा मोक्षोऽपि वर्तते, आत्मादिकमपि
 नास्तीति साधारणानां हृदयग्राहि नामभवत् । यत एष एव स्वभावो यत्,
 अहमर्थनाभिरयैव यत् किञ्चित् ग्राह्यतया हेयतया चाऽऽवातुं हातुं वा
 प्रवर्तन्ते मानवाः । अतोऽहमर्थस्य मोक्षादिकस्य च तात्त्विकत्वासिद्धौ
 सुतरामेव तन्न प्रवृत्तिर्जनानां साधीयसी न भवेत् । अतः कालप्रभावेण
 जनहृदयाकाशे तथाविधबौद्धधर्मसूर्यः पुनरप्रवृत्तिमेघाच्छन्नोऽभवत् । एवं
 गच्छति काले शून्यवाद्यवस्थाप्रमुखे तदानीन्तना विद्वत्कुलचूडामणयो
 वसुवधुप्रमुखाः सर्वनास्तित्ववाद्यं परित्यज्य अहमर्थस्य चास्तित्वं स्वीकृत्य
 स्वीयमनीषया विज्ञानवाद्यं समुद्भावितवन्तः । यतो ह्यात्मास्तित्वकथनं
 मोक्षार्थाङ्गीकरणञ्च विज्ञानवादे वर्तते अतस्तत्रैव जनानां ग्रहणोत्सुका
 चित्तवृत्तिर्बभूव ।

पत्रिका	विश्व-संस्कृतम्
आनुकालिकता	त्रैमासिकम्
प्रकाशन-मासाः	चैत्र (मार्च), आषाढ (जून), आश्विन (सितम्बर), पौष (दिसम्बर)
संस्थापक- सञ्चालक- सम्पादकः	स्व० पद्मभूषण आचार्यः डॉ० विश्वबन्धुः, शास्त्री, एम. ए., एम. ओ. एल., डी. लिट्., ओ. डि. ए. (फ्रांस), के.टि. सि. टि. (इटली)
सञ्चालकः सम्पादकश्च	प्रो० इन्द्रदत्त उनियालः
सहायकसम्पादकः	डॉ० देवराज शर्मा
परामर्शकाः	डॉ० बहादुरचन्द्रः छाबड़ा डॉ० त्रिलोचनसिंह बिन्द्रा प्रोफेसर तथा अध्यक्ष, पं० विश्व० पटल, होशियारपुरम् डॉ० शुकदेव शर्मा अध्यक्ष, संस्कृत-विभाग, गुरु नानकदेव विश्वविद्यालय, अमृतसर
प्रकाशकः	प्रो० इन्द्रदत्त उनियालः
प्रकाशन-स्थानम्	विश्वेश्वरानन्द-वैदिक-शोध-संस्थानम्, साधु-आश्रमः, होशियारपुरम्-१४६०२१ (पंजाब, भारतम्)
मुद्रण-स्थानम्	वी. वी. आर. आई. प्रैस, साधु-आश्रमः, होशियारपुरम्
शुल्कम्	वार्षिकम् : भारते रु० २५); विदेशे 15 \$ आजीवनम् : भारते व्यक्तिभ्यः रु० २००) मात्रम् संस्थाभ्यः रु० ३००) मात्रम् विदेशे आजीवनम् : 100 \$

Printed at Vishveshvaranand Vedic Research Institute Press,
Sadhu Ashram, Hoshiarpur and Published by the Vishveshvara-
nand Vedic Research Institute Society, P.O. Sadhu Ashram,
Hoshiarpur—146 021 (Punjab, India).

Editor : Prof. I. D. UNIYAL
CC-0. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.